

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ

Από την Ημερίδα
στο Ε' Συνέδριο για την Οδύσσεια
(13 Σεπτεμβρίου 1987)

ΙΘΑΚΗ 1990

ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ

*Τη δαπάνη για την έκδοση του τόμου αυτού ανέλαβε η οικογένεια Τασού Γ. Παύλη
για να τιμήσει τη μνήμη του, 25 χρόνια από το θάνατό του.*

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ

Από την Ημερίδα
στο Ε' Συνέδριο για την Οδύσσεια
(13 Σεπτεμβρίου 1987)

ΙΘΑΚΗ 1990

ISBN 960-85093-0-0
ISSN 1105-3135

Περιεχόμενα

<i>K. Θ. Δημαράς</i> , Οδυσσειακές σπουδές και περιηγητισμός Les études odysseennes et les relations de voyage	9 20
<i>G. P. Savidis</i> , With Bayron, in Ithaca and beyond Με τον Μπάιρον, στην Ιθάκη και πέρα	21 26
<i>Evi Melas</i> , Erzherzog Ludwig Salvator: ein verkannter Perieget Ο Αρχιδούκας Ludwig Salvator: ένας ιδιόρρυθμος περιηγητής του 19ου αιώνα με σύγχρονη θεώρηση	29 38
<i>D. Anoyatis-Pelé</i> , La vie quotidienne de l'île d'Ithaque à travers deux témoignages de la fin du XVIIIe siècle Η καθημερινή ζωή της Ιθάκης μέσα από δύο μαρτυρίες του τέ- λους του 18ου αιώνα	41 48
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	49

Τα κείμενα που ακολουθούν είναι η εισήγηση και οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στις 13 Σεπτεμβρίου 1987 κατά την Ημερίδα που οργανώθηκε με θέμα «Περιηγητισμός στην Ιθάκη» στο πλαίσιο του Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια.

Ὀδυσσειακὲς σπουδὲς καὶ περιηγητισμὸς

ΠΑΡΑΚΛΑΩ νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἐκφράσω πρώτιστα τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τὴν Διοίκηση τοῦ Κέντρου Ὀδυσσειακῶν Σπουδῶν,* ἡ ὁποία εὐλόγητα ἐδέχθηκε τὴν πρότασή μου, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κύριο θέμα τῆς σημερινῆς ὁμιλίας μου, καὶ, ἀκριβῶς, μοῦ ἀνέθεσε νὰ ἀναπτύξω ἐπισήμως, τώρα, ἐδῶ, τὰ σχεδιάσματά μου ὅπως τὰ συνέλαβα καὶ ὅπως ἐλπίζω νὰ μπορέσουμε νὰ τὰ πραγματοποιήσουμε.

Καὶ ἀκόμα θὰ ἤθελα νὰ παρακαλέσω γιὰ κάτι ἄλλο: Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὴ χαρὰ μου ποὺ ἔχω νὰ μιλήσω σὲ Ἰθακησίους, στοὺς κατοίκους τοῦ εὐγενικοῦ αὐτοῦ νησιοῦ ποὺ καυχιέται ὅτι ἔχει ἀνάμεσα στοὺς ἀπόμακρους προγόνους του τὸν Ὀδυσσεά, στοῦ ὁποίου τὴ μνήμη εἶναι ἀφιερωμένες οἱ φροντίδες τοῦ Κέντρου μας.

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ συμβολή μου στὰ ἐφετεινὰ ἔργα τοῦ Συνεδρίου μας, ὅπως τὴν φέρνω σήμερα ἐδῶ, παρουσιάζεται σὲ δύο χρονικῶς ἄνισα μέρη: στὸ πρῶτο θὰ προσπαθῶ νὰ διαγράψω τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν προθέσεών μου, τῶν προθέσεών μας, ἀναφορικὰ μὲ τὴν μελέτη τοῦ περιηγητισμοῦ· τὸ δεύτερο, σύντομο, θὰ προσφέρει μία ἀπαρχὴ στὴν ἐγκαινιζομένη ἤδη περιηγητικὴ μας φροντίδα. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ μέρος, ἀνακοινῶ μία ἀθυσούριστη περιγραφή τῆς Ἰθάκης, γραμμμένη στὸν φθίνοντα δέκατο ὄγδοο αἰῶνα.

Ἡ πρότασή μου, λοιπόν, τὴν ὁποία ἀποδέχθηκε ἡ Διοίκηση τοῦ Κέντρου, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: νὰ περιλάβει τοῦτο, μέσα στὶς ἀρμοδιότητές του, τὴν μελέτη τοῦ περιηγητισμοῦ. Ὁ Ὀδυσσεάς μὲ τὶς περιπλανήσεις του, προστάτης καὶ ἐμπνευστὴς τῶν ἐρευνῶν γύρω στὶς περιηγήσεις: ἡ Ὀδύσεια σύμβολο, πρότυπο τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας, οἱ Ὀδυσσειακὲς σπουδὲς κίνητρο πρὸς τὶς κάθε λογῆς περιηγητικὲς ἐρευνες. Προστάτης, σύμβολο, κίνητρο. Τὴν ἐνιαία αὐτὴν τριάδα θὰ μπορέσουν νὰ περιλάβουν οἱ στόχοι τοῦ Κέντρου μας, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψουν καμμία ἀπὸ τὶς ὅς

* Προηγήθηκαν οἱ προσφωνήσεις, πρὸς τὶς ἀρχές, πρὸς τὸ Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος, πρὸς τοὺς Συνέδρους.

σήμερα σχεδιασμένες ή πραγματοποιημένες δραστηριότητές του: ένα ακόμη στολίδι στο ωραίο του στέμμα.

Πραγματικά απασχολούμενος τώρα και πολλές δεκαετίες με την μελέτη και την αξιοποίηση της περιηγητικής φιλολογίας σε κλίμακα διεθνική, και με επίκεντρο τόν ελληνικό χώρο, άποροῦσα πάντοτε πῶς δὲν ἔχει ιδρυθεῖ ένα παγκόσμιο ἐργαλεῖο σὲ ἐπίπεδο διεθνικό, γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ περιηγητισμοῦ. Ἡ ὥραία αὐτὴ ἀπασχόληση ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ τυπικῶς συγκριτικὰ θέματα μελέτης, ἀφοῦ στηρίζεται, ὡς ἐπιστήμη, σὲ δύο, τουλάχιστον, κατὰ κανόνα, γλωσσικὲς καὶ πολιτισμικὲς μονάδες: τὸν περιηγητὴ πού φεύγει ἀπὸ τὴν χώρα του, καὶ πηγαίνει μετὰ τὴν νοστοροπία του, τὴν ἰδεολογία του, τὴν βιοτροπία του, νὰ ἐπισκεφθεῖ μιὰν ἄλλη χώρα καὶ νὰ περιηγήσει, ὅσο τοῦ εἶναι μπορετό, τὶς ἀντίστοιχες ἰδιότητες ἐκείνης.

Ἐσὸς σὺν τοῖς τελευταίοις καιροῖς, καθὼς εἶχα τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσω τὶς δραστηριότητες τοῦ Κέντρου Ὀδυσσειακῶν Σπουδῶν, πού σήμερα καὶ πάλι στεγαίνει τὰ ἔργα μας ἐδῶ, ἀναλογίσθηκα ὅτι μέσα στὴν ἀποστολή του θὰ ἐταίριαζε ἐντελῶς νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ μελέτη τοῦ περιηγητισμοῦ. Σύμβολο καὶ προστάτης ἅγιος τοῦ περιηγητισμοῦ, ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια, ἐστάθηκε ὁ Ὀδυσσεύς: συνώνυμο τῶν περιπετειῶν τοῦ ταξιδιώτη ἐστάθηκε ἀνέκαθεν ἡ Ὀδύσεια: «Ὀδύσεια Παθῶν» εἶναι ἔκφραση ἀρχαία. L'Odyssee d'un transport torpillé εἶναι ἔκφραση διατυπωμένη στὸν αἰῶνα μας, μετὰ ἀναφορὰ στὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ἐὸ στόχος εἶναι φανερός: ἀλλὰ ποιὲς θὰ εἶναι οἱ στοχεύσεις ἐνὸς τέτοιου προγράμματος; Νομίζω ὅτι ἡ φύση του ὁπωσδήποτε τὶς ὀρίζει. Πάντοτε, βέβαια, ὑπάρχει ὁ τελικὸς σκοπός: ἡ ὀρθολογική, ὀρθολογημένη, ἀπογραφὴ τοῦ φαινομένου μετὰ τὶς κάθε λογῆς συνέπειές της, θεωρητικὲς, τεχνικὲς ἢ πρακτικὲς. Ὅμως ὥσπου νὰ φθάσει ὡς ἐκεῖ ἡ ἔρευνά μας, ἡ ὅποια ἔρευνα, ἔχει νὰ ἀκολουθήσει μακρὲς σειρὲς μεθοδεύσεων, οἱ ὁποῖες, στὴν περίπτωσή μας, μᾶς ἐνδιαφέρουν ἄμεσα: σ' αὐτὲς παρακαλῶ νὰ μοῦ συγχωρήσετε ἂν ἐπεκταθῶ κάπως περισσότερο, γιὰτὶ ἐδῶ εἶναι πού φθάνουμε στοὺς μακρόχρονους εἰδικούς προβληματισμούς μας.

Μὰ πρῶτα ἔχουμε νὰ ξεκαθαρίσουμε ἕνα γενικὸ ζήτημα στὸ ὁποῖο, ἄλλωστε, ἔχω ἐπανέλθει πολλὰς φορὲς: «περὶ τῶν αὐτῶν καὶ τὰ αὐτὰ λέγειν», ὅπως συσταίνει, δικαίως, ὁ Σωκράτης. Τὸ θέμα εἶναι τοῦτο: πολλοὶ ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς λογίους μιλοῦν γιὰ μεθόδους τῆς ἐπιστήμης: «τὸ βιβλίο αὐτὸ ἔχει μέθοδο», «δὲν ἔχει καλὴ μέθοδο», «εἶναι ἀμέθοδο», καὶ τὰ λοιπά. Ἐσὸς τὴν μέθοδο, ὅπου κι ἂν εἶναι ἡ μοίρα μας νὰ τὴν ἐφαρμόσουμε, τὴν ἐδιδάχθηκαμε κιόλας ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο: εἶναι οἱ κανόνες

τούς όποιους ἐμάθαμε τότε στήν κλασική Λογική — τὸ ἀριστοτελικὸ "Όργανον, δηλαδή— καὶ στήν παραδοσιακὴ Ἠθική. "Αν ἔχουμε, λοιπόν, νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐπιστημονικὲς μεθόδους, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στήν ἐντιμότητα, πνευματικὴ ἢ ἄλλη, ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ μας καὶ ἀπέναντι στοὺς τρίτους, καὶ συνάμα νὰ μεριμνήσουμε γιὰ λογικὴ συνέπεια στὶς σκέψεις μας, μὲ τὴν χρῆση ὅλων τῶν κανόνων τῆς κλασικῆς Λογικῆς.

Αὐτὰ εἶναι ὅλα· καὶ ἂν τὸ καλοσκεφθοῦμε δὲν εἶναι καὶ ὀλίγα. Ἄλλὰ ἔχω κάτι ἄλλο νὰ τονίσω ἐδῶ: ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται μίᾳ ἀλχημείᾳ, μίᾳ ἀβρακαδάβρα, ἕνα ἐπαγγελματικὸ μυστικὸ πού ἐνεργεῖται μὲ μαγικὲς ἢ ἄλλες μυστικὲς συνταγές. Εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἡ ἐφαρμογὴ, σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις, τῶν γενικῶν κανόνων τοὺς ὁποίους ἔχουν ξεκαθαρίσει ἡ ἀνθρώπινη νόηση καὶ ἡ ἀνθρώπινη συμβίωση. Ἄπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα τὰ ἐπιμέρους θέματα, ἡ ἐπιμέρους ὕλη τῆς μελέτης μας θὰ καθορίσονται καὶ τὶς ἐπιμέρους μεθοδεύσεις μας συμφῶνως πρὸς τὰ προβλήματα πού παρουσιάζονται. Καὶ πάλι, ἔτσι, θὰ εἴμαστε ἔτοιμοι σὲ κάθε στιγμή νὰ μεταβάλλουμε τοὺς πίνακες τῶν μεθοδεύσεών μας, εἴτε προσθέτοντας καινούριες, εἴτε ἐγκαταλείποντας παλαιὰς ἄλλες τὶς ὁποῖες ἡ πράξις ἀπέδειξε ἄγονες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει, ἄλλωστε, καὶ γιὰ διάφορα ἐπιμέρους, δευτερεύοντα, θέματα: τόσο τὶς πλαισιώσεις ὅσο καὶ τὴν μεθοδεύση, τελικᾶ, θὰ τὶς ἀποφασίζει ἡ ὕλη τῶν μελετῶν μας.

Ἐδῶ, λοιπόν, δὲν θὰ προσπαθῆσω νὰ δώσω μίᾳ ἐπιτομῇ τοῦ ἔργου μας ὅπως τὸ ἰδεάζομαι γιὰ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν, ἀλλὰ θὰ ἐπισημᾶνω ὀλίγα βασικά κεφάλαια, τῶν ὁποίων ἡ ἐπεξεργασία μοῦ φαίνεται ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν εὐδόωση τῶν ἀντιστοιχῶν σκοπῶν μας.

Πρῶτιστα δὲν ξεχνοῦμε ὅτι ὀργανικὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀνθρώπινες μαρτυρίες. Λέω ἀὐργανικὰ, γιὰτὶ ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ὁ περιηγητὴς εἰσάγει μέσα στὸ κείμενό του ἀντικειμενικὰ τεκμήρια, ὅπως ἔγγραφα, ἐπιστολές, ἐπιγραφές, ἢ ὅ,τι ἄλλο. Ὅμως, τοῦτο, καὶ πολὺ σπάνια γίνεται καὶ δὲν χαρακτηρίζει τὸ εἶδος πού μᾶς ἀπασχολεῖ: ὁ περιηγητὴς, κανονικᾶ, θὰ μᾶς πεῖ τί εἶδε, τί ἄκουσε, τί ἀντιλήφθηκε, τί αἰσθάνθηκε, τί ἐσκέφθηκε, ἢ τουλάχιστον κάποιες ἐνότητες ἀπὸ ὅλα αὐτὰ.

Συνεπῶς, προκειμένου νὰ χρησιμοποιοῦμε τὶς μαρτυρίες του, πρῶτη φροντίδα μας θὰ εἶναι νὰ τὸν γνωρίσουμε, ὅσο γίνεται ἀκριβέστερα καὶ πληρέστερα. Θὰ συνάξουμε πληροφορίες, ὅσο μπορούμε, γιὰ τὴν ζωὴ του, τὴν μόρφωσή του, τὸ ἐπάγγελμά του, τὴν δράση του, τὰ ἐνδιαφέροντά του. Ἀκόμη, θὰ ἔχουμε νὰ ἐξετάσουμε εἰδικῶς πῶς φαίνεται ὡς μάρτυρας, τί γνωρίζουμε γι' αὐτόν, ἂν χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐλικρίνεια, ἐντιμότητα, φιλοπερίεργεια, ἐμπάθεια, φανατισμό, πῶς ἐνεργεῖ ἀπέναντι

στήν κολακεία, στὸν χρηματισμό, σὲ ἄλλους πειρασμούς. Τέλος ἂν εἶναι παρατηρητικός, εὐφάνταστος, ριψοκίνδυνος ἢ δειλός.

Γι' αὐτὰ ὅλα θὰ πληροφορηθοῦμε ἀπὸ ποικίλες πηγές, ὅ,τι κάνουμε προκειμένου νὰ ἔρθουμε σὲ ἐπαφή μὲ κάθε συγγραφέα, θὰ μελετήσουμε ἱστορίες, βιογραφίες, ἀλληλογραφίες, ἄλλα σχετικὰ. Θὰ φροντίσουμε ἐπίσης νὰ πληροφορηθοῦμε σχολαστικὰ γιὰ τὸ ταξίδι του ἢ τὰ ταξίδια, τί ἐπροκάλεσε τὴν ἐξοδὸ του ἀπὸ τὸν τόπο του, ἀπὸ τὴν ἀκίνησις. Ἐπίσης, γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε πρὸς κάποια συμπεράσματα, προτοῦ νὰ κρίνουμε, θὰ συγκρίνουμε τίς πληροφορίες τοῦ περιηγητῆ μας μὲ τίς πληροφορίες ἄλλων περιηγητῶν στὸν ἴδιο τόπο, ὁμοιότητες, διαφορές, ἐπιδράσεις, προκειμένου, ὅσο εἶναι μπορετὸ, νὰ ἀναχθοῦμε πρὸς κοινές πηγές, πρὸς κοινούς μύθους. Ἔτσι θὰ καταρτίζεται βαθμιαῖα τὸ μητρώο τῶν περιηγητῶν μας, ποῦ θὰ πλουτίζεται ὁλοένα καὶ ἀκριβέστερα, καλύτερα, στοχεύοντας πρὸς κάποια ἰδανικὴ καὶ ἀνέφικτη, καθὼς ξέρομε, πληρότητα. Βλέπει κανεὶς εὐκόλα μία τριπλὴ διάταξη, ποῦ θὰ διευκολύνει τίς ἀναζητήσεις καὶ τίς συσχετίσεις: ἀλφαριθμητικὴ, κατὰ τὰ ὀνόματα τῶν περιηγητῶν, χρονολογικὴ, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ταξιδιῶν τους, γεωγραφικὴ, κατὰ τοὺς τόπους ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν, τοὺς ἐνδιάμεσους σταθμούς ὅσους ἀναφέρουν, καὶ τὸ ἔσχατο ὄριο, μαζὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα στὴν ἐπιστροφή.

Ὅμως τὰ εὐρετήρια αὐτὰ, ὅπως τὰ μνημονεῖα, ὀδηγοῦν τὴν σκέψη πρὸς τοὺς κανόνους στοὺς ὁποίους θὰ ἐγγράφονται οἱ προσκλήσεις μας, τὰ προσκλήματα, τῶν ζητήσεών μας, ὅταν ἐμεῖς θὰ τίς ἔχουμε ἀπὸ καιρὸ ἐγκαταλείψει: ἓνα τεράστιο πλέγμα, ἓνα τεράστιο δικτυωτὸ, ποῦ θὰ περιβάλλει ἀκέρια τὴν ὑφήλιο, καὶ ὅπου, σὲ ποικίλες καθέτους ἢ ὀριζόντιες γραμμές, θὰ τοποθετοῦνται τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν ὅσα ἀνάγονται στὸν παγκόσμιον περιηγητισμὸ, ἀδιακόπως ἀνανεωμένα καὶ βελτιωμένα.

Δὲν μπορῶ νὰ ἐπεκταθῶ στὴν περιγραφή μου, καὶ νὰ προσδιορίσω τὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ θὰ προκύβουν ἀπὸ τοὺς ἐλέγχους αὐτούς: ἀκριβῶς οἱ ἐρευνητὲς ἕλες γιὰ τίς ὁποῖες σᾶς μιλῶ, σκοπὸ ἔχουν νὰ τὰ ἀνιχνεύσουν καὶ νὰ τὰ ἀξιοποιήσουν. Ὅμως, ἔνια, ἐνδεικτικῶς, εἵμαστε σὲ θέση νὰ τὰ ἀναφέρουμε. Ἔτσι ἔχουμε τὰ ἔθνικὰ κυκλώματα κάθε χώρας, ὡς πρὸς τὴν ἀφετηρία τῶν περιηγήσεων, τί εἶδους ταξιδιωτὲς ἐξάγει, καὶ ὡς πρὸς τὸ τέλος, πάλι, τί εἶδους ταξιδιωτὲς ἔλκει. Στὶς ἐνέργειές μας αὐτὲς ἂς προσπαθήσουμε νὰ θυμηθοῦμε ποιά εἶναι τὰ κίνητρα, ποιά τὰ ἐνδιαφέροντα, ποῦ φέρνουν τὸν περιηγητῆ πρὸς τὸ ταξίδι του. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα ποῦ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἀπασχολήσει τοὺς θεωρητικούς τοῦ περιηγητισμοῦ.

Ὁ μεταγενέστερος περιηγητισμὸς, ἐκεῖνος ποῦ ἐδημιουργήθηκε ἀπὸ

τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα καὶ ποῦ ἔδωσε ὄνομα καὶ ὑπόσταση σὲ μίαν ἀφάνταστα πλούσια συναγωγή εἰδήσεων ἀπὸ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου πρὸς τὴν Εὐρώπη, αὐτὸς δηλαδὴ, τὸν ὁποῖο καὶ σήμερα, μερικά, ἐξακολουθοῦμε κάπως νὰ ζοῦμε, εἶναι ἐκεῖνος ποῦ θὰ ἀποτελέσει κυρίως καὶ τὸ θέμα τῶν ἐρευνῶν μας ὅπως τις ἰδεάζομαι. Κοντὰ στὴν ἀπαρχὴ του, διαθέτομε μίαν ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἀπαρίθμηση τῶν στοιχείων τὰ ὅποια θὰ ἔχουμε νὰ ἀναζητήσουμε στὴν χαρακτηριστικὴ αὐτὴν ἐκδήλωση τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, ὅπως εἶπαμε, καὶ πέρα. Φυσικὰ οἱ περιέργειες ποῦ ἐκφράζονται παλαιότερα δὲν εἶναι ὅλες σημερινές καὶ δὲν ἐξαντλοῦν τις τωρινές μας ἀντίστοιχες περιέργειες. Ἄλλὰ τότε ἀκόμη, σὲ χρόνους δηλαδὴ ὅπου τὰ λεγόμενα στοὺς καιροὺς μας «μέσα γιὰ τὴν μαζικὴ ἐνημέρωση» εἶταν ἀνύπαρκα ἢ ὅπωςδήποτε ἀδιαμόρφωτα, «οἱ Εὐρωπαῖοι, πάντοτε ἀνήσυχτοι» γιὰ πληροφόρηση, ὅπως τοὺς ἐχαρακτήριζε ὁ Βολταῖρος, ἐπερίμεναν τις πολλὰς εἰδήσεις τις ὅποιες μπορούσαν νὰ τοὺς φέρον οἱ ταξιδιώτες καί, ἀπὸ τοὺς ἄγνωστους ἀκόμη τότε μακρινούς τόπους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐγγύτερους, τῶν ὁποίων τὰ σήματα δὲν ἐφθάναν πάντοτε στὸν φυσικό τους προορισμό, δηλαδὴ στὴν καλὰ ὀργανισμένη τότε, μὲ βραδύτητα καὶ μὲ ἀσφάλεια, Εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη.

Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν θεμάτων, τὴν ὁποία ὑπαινίχθηκα, προέρχεται ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Βάκωνα (1561-1626). Μᾶς ἐνδιαφέρει θετικὰ καὶ γιὰ τὴν χαρακτηριστικὴν τὴν εὐρωπαϊκὴν περιέργεια στοὺς αἰῶνες του καὶ γιὰ τὴν μᾶς δίνει μίαν γεύση τῶν πρώτων εἰδήσεων ὅσες μπορούμε νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὴν ἀρχομένη τότε συστηματικὴν περιηγητικὴν φροντίδα. Ἄς ἀκούσουμε τὸν Βρετανὸ καγκελάριο νὰ ἀπαριθμεῖ τις ὁδηγίαις ποῦ θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦνται. Ὁ τέλειος περιηγητὴς «πρέπει νὰ χρησιμοποιοῖ ἡμερολόγιο», καὶ ἰδοὺ τὰ θέματα τὰ ὅποια θὰ ἔχει νὰ παρατηρεῖ καὶ νὰ καταγράψει: εἶναι «οἱ αὐλὲς τῶν πριγκίπων ἰδίως στὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ ξένοι πρεσβευτὲς γίνονται δεκτοὶ σὲ ἀκρόαση· τὰ δικαστήρια ὅταν δικάζουν σημαντικὰς ὑποθέσεις, τὰ σχετικὰ μὲ τις συνόδους τῶν κληρικῶν, οἱ ἐπίσημες θρησκευτικὰς συναθροίσεις, οἱ ναοὶ καὶ τὰ μοναστήρια μὲ τὰ μνημεῖα ὅσα περιλαμβάνονται ἐκεῖ, τὰ τεῖχη καὶ οἱ ὀχυρώσεις τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν πόλεων, τὰ λιμάνια τους καὶ οἱ ὄρμοι τους· οἱ ἀρχαῖότητες καὶ τὰ ὀρυκτὰ τους· οἱ βιβλιοθήκες, τὰ κολέγια καὶ οἱ χῶροι ὅπου γίνονται ἢ ὑποστῆριξη τῶν διατριβῶν· τὰ καράβια καὶ τὰ νεώριά τους· τὰ μεγαλοπρεπέστερα ἀπὸ τὰ παλάτια τους· οἱ περίπατοι στὰ περίχωρα τῶν μεγάλων πόλεων· τὰ ἀρσενάλια θαλασσινὰ καὶ χερσαῖα· οἱ δημόσιες ἀποθήκες τροφίμων· τὰ τραπεζικὰ ἰδρύματα, τὰ χρηματιστήρια, τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα· οἱ σχολὰς ἵππασίας καὶ ξιφασκίας· ἡ στρατολό-

γηση και ἡ στρατιωτικὴ πειθαρχία· τὰ θεάματα ὅπου συναθροίζεται ὁ καλὸς κόσμος· οἱ θησαυροὶ πολυτίμων λίθων· τὰ κρατικὰ ἐπιπλοστάσια· οἱ ἰδιωτικὲς μουσειακὲς συλλογές. Καὶ τέλος ὅ,τι πιὸ ἀξιόλογο ὑπάρχει ἐπάνω στὴν διαδρομὴ τοῦ ταξιδιοῦ».¹

Ἄκρως ἐνδιαφέρουσα μοῦ φαίνεται ἡ ἀπαρίθμηση αὐτῆ. Φυσικά, ὀλοκληρωμένη δὲν πρόκειται νὰ τὴ συναντήσουμε ποτέ· μᾶς δείχνει ὅμως ὄραία μία στιγμὴ τῆς ἀνθρώπινης περιέργειας καὶ συνάμα τὴς ὑψηλῆς ἀπαιτήσεως τὴς ὁποῖας εἶχαν τότε οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τοὺς ὁμοτίμους τους.

Πολὺ ἀργότερα, γεννημένος στὰ 1712, ἀκόμη ὁ Ρουσό ἀναφερόμενος στὸ θέμα τοῦ περιηγητισμοῦ καὶ τῶν εἰδήσεων τὴς ὁποῖας μπορούσε νὰ ζηρεῖ, νὰ ἀπαιτεῖ, ἀπὸ τοὺς ταξιδιωτὲς ὁ λόγιος ἄνθρωπος, ἐκφράζεται, ὅπως πάντοτε, μὲ δυσθυμία καὶ μὲ δυσφορία.² Γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν φτώχεια τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν μᾶς δίνει καὶ τὴς αἰτίες οἱ ὁποῖες τὴν προκαλοῦν: εἶναι, κατὰ τὸν φιλόσοφο τῆς Γενεύης, ἡ στρατολόγηση τῶν περιηγητῶν μέσα ἀπὸ πολὺ περιορισμένους ἐπαγγελματικούς χώρους. Ὁ πίνακας τῶν χώρων αὐτῶν μᾶς φέρνει σὲ μία σημαντικὴ συνισταμένη τοῦ κανόμου τῶν εἰδήσεων γιὰ τὸν ὁποῖο ἐμιλήσαμε πρὶν· ὁ περιηγητὴς, πάντοτε κατὰ τὸν Rousseau, δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο στὸν ὁποῖο ἀνήκει καὶ ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι ἄκρως περιορισμένος. Λογαριάζει λοιπὸν ὅτι «ὄλο-ὄλο τεσσάρων εἰδῶν εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ κάνουν μακρινὰ ταξίδια· οἱ ναυτικοί, οἱ ἔμποροι, οἱ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ ἱεραπόστολοι». Πάντοτε κατὰ τὴν δική του ἀντίληψη, οἱ τρεῖς πρῶτες συνομοταξίες ὅπωςσδήποτε δὲν πρόκειται νὰ περιλάβουν ἀνθρώπους «ικανοὺς νὰ κάνουν ὀρθὲς παρατηρήσεις» ὡς πρὸς τὴν τέταρτη κατηγορία, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατέχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν «ὑψηλὴ ἐντολή» γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν κληθεῖ.

Περὶ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀπαρίθμηση αὐτὴ εἶναι ἀνεπαρκέστατη καὶ στενόψυχη: πολὺ ὀλίγο θὰ μπορούσε νὰ μᾶς χρησιμεύσει γιὰ τὴν γενικὴ καταγραφή ποὺ θὰ θέλαμε. Σύγχρονός του ἐντελῶς, γεννημένος στὰ 1713, ἀλλὰ μέσα σὲ ἄλλο ἀνθρώπινο κλίμα, ἄλλη ἐθνικότητα, μὲ ἄλλη ψυχροσύν-

1. Βλ. πρῶτερα τὸ κείμενο τοῦ Βάκωνα, σὲ γαλλικὴ μετάφραση, στὴ διατριβή: Muriel Dodds, *Les récits de voyages, sources de l'Esprit des lois de Montesquieu*, Παρίσι 1929, σ. 43-44. Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ἄλλωστε, ὅτι πολιτικὸς εἶναι ὁ συντάκτης τῶν συμβουλῶν αὐτῶν: ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς μὲ τὴς ὁδηγίες τὴς ὁποῖας ἔδιναν οἱ δυνάστες κυβερνήσεις τοὺς διπλωματικούς ἐκπροσώπους τους.

2. J.-J. Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (ἐκδ. Pléiade, τ. 3, Παρίσι 1964), σ. 212· ἀνήκει σὲ μακρὲς σημειώσεις τὴς ὁποῖας ὁ Rousseau ἔχει καταχωρίσει στὸ τέλος τοῦ *Discours* του.

θηση, και ιδίως άλλη νοοτροπία, ο Βρετανός Λαυρέντιος Στέρν προβαίνει μέσα στο περιήγμο έργο του *Ο συναισθηματικός ταξιδιώτης*, σε έντελως διαφορετική απαρίθμηση. Βλέπουμε εδώ την θυμοσοφία του. Διακρίνει λοιπόν, πρώτον, άπλά, τους άπλους ταξιδιώτες· περαιτέρω έχουμε τους άργόσχολους ταξιδιώτες, τους φιλοπερίεργους, τους άνακριβείς, τους υπερόπτες, τους ματαιόδοξους, και τέλος αυτούς που ταξιδεύουν από πλήξη. Άκολουθεί ή ομάδα εκείνων ήσσι ταξιδεύουν υποχρεωτικά: είναι ο περιηγητής που άποφεύγει την δικαιοσύνη, που έχει διαπράξει πλημμέλημα ή έγκλημα, ο άτυχος και άθως περιηγητής και ο άπλος ταξιδιώτης. Περιττό να πω ότι ή απαρίθμηση του Στέρν προσθέτει άκόμη έναν χαρακτηρισμό· είναι ο συναισθηματικός ταξιδιώτης, ήπως τό εξηγεί ο ίδιος: «με άλλους λόγους εγώ».³

Δέν είναι άνοστα ούτε οι υποδείξεις τις όποιες όφείλουμε στον Βάκωνα, ούτε τά όλίγα σύνολα στα όποια εντάσσονται από τον Ρουσό και τον Στέρν οι κατηγορίες των περιηγητών. Καλά είναι αυτά· αλλά νομίζω ότι στον σημερινό έρευνητή θά φανούν πολύ όλίγα, όχι άρκετá για τις απαιτήσεις του. Ός προς τά πρώτα, βεβαίως είδαμε να εκφράζουν ώραία τις περιέργειες, τά ενδιαφέροντα ενός σημαντικού Βρετανού πολιτικού και φιλοσόφου, εκεί στο στροφίδι επάνω του 16ου και του 17ου αιώνα. Σήμερα, όπου θέματα ήπως τά έθνογραφικά και τά οικονομικά έχουν προαχθεί μέσα στην ιεραρχία των ιδεολογημάτων και των έρευνών, σήμερα άκόμη όπου ή νοοτροπία εξετάζεται τουλάχιστον παράλληλα με την βιοτροπία, ο έρευνητής δίπλα στα παλαιά αίτήματα του Άγγλου στοχαστή θά έχει να θέσει και πολλές άλλες έρωτήσεις στα περιηγητικά κείμενα. Ούτε αυτά θά απαριθμήσουμε τώρα, ούτε τά ανάλογα κενά ήσα διαπιστώνουμε στους πίνακες του Ρουσό και του Στέρν· όμως, ήπως προκειμένου για τον Βάκωνα άνέφερα ένδεικτικά όλίγα περαιτέρω θέματα, έτσι και για τους δύο άλλους νομίζω ότι μπορούμε να προβούμε σε κάποιες βασικές συμπληρώσεις. Έτσι, στην εξέταση του περιηγητισμού, ήπως εκδηλώνεται πιά στον φθίνοντα 18ο αιώνα, στον 19ο, ή και στον άρχόμενο 20ό, νομίζω ότι θά είταν άπαραίτητο να προσθέσουμε τρεις, τουλάχιστον, κατηγορίες σημαντικές, αν όχι ισότιμες, χωρίς βέβαια και έτσι να διολκληρωθούν οι περιπτώσεις τους. Ένωθ πρώτιστα, έστω και με κάποιον δισταγμό, τον σπληνικό περιηγητή· για εκείνον κάποιος από εμάς θά πρέπει κάποτε να μάς πεί τά δέοντα: Άπό την Άγγλία προέρχεται βέβαια. Μπορεί όμως να τον λένε Βύρωνα, Baudelaire, ή Κα-

3. L. Sterne, *Voyage sentimental à travers la France et l'Italie*, δόγλωσση έκδοση F. Aubier, Παρίσι 1975, σ. 9.

βάφη· αλλά ή άνίχνευση τοῦ φαινομένου ὀπωσδήποτε ξεπερνάει τὰ ὅρια τῆς ὀμιλίας μου. Ἀντιθέτως οἱ κατηγορίες ποῦ ὑπολείπονται εἶναι ση-μαντικές, ξεκάθαρες καὶ χαρακτηριστικές, ἰδίως γιὰ τοὺς μεταγενέ-στερους χρόνους, ἀλλά, μερικά, καὶ γιὰ τοὺς παλαιούς. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λείψουν, ὀπωσδήποτε ἀπὸ μία, ἄς εἶναι καὶ τὴν ἀτελέστερη, ἀπαριθμηση. Πρῶτον λοιπὸν ὁ ταξιδιώτης ποῦ ἀπλῶς ἀγαπάει τὸ ταξίδι, ὁ περιηγη-τισμὸς τῆς φυγῆς, ἔχει ἐξέχουσα θέση, ἐδῶ. Ἐθυμήθηκα καὶ ἄλλοτε τὸν στίχο τοῦ Baudelaire:

*... les vrais voyageurs sont ceux-là seuls
qui partent pour partir.*

Ἀκόμα ή παρουσία μας στὸ εὐλογημένο αὐτὸ νησί ἀπαιτεῖ νὰ μὴν λη-σμονήσουμε τοὺς στίχους τοῦ Καβάφη :

*Σὰ βγεῖς στὸν πηγαμὸ γιὰ τὴν Ἰθάκη,
νὰ εὕχῃσαι νᾶναι μακρὸς ὁ δρόμος,
γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις.*

Ἡ τελευταία λέξη ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ μᾶς πηγαίνει σὲ μιὰ γνώση, βεβαίως, ποῦ εἶναι καμωμένη ἀπὸ ἐμπειρία ἀλλὰ καὶ στὶς γνώσεις· καὶ τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ πολὺ μεγάλα κίνητρα τοῦ περιηγητισμοῦ· ἄς ποῦμε, ἀδίστακτα, ἀνάμεσα στὰ πρῶτα. Ὁ Ἡρόδοτος, ἕνας ἀπὸ τοὺς πατέρες, ὅπως θὰ τοῦ εἶπε ὁ Παλαμᾶς, τοῦ περιηγητισμοῦ, ταξιδεῖει θεωρίας εἶνεκεν. Ἄν ἔλειπε αὐτό, ή θεωρία, ὅ,τι ὀνόμασε, μεταγενέστερος, ὁ Γάλλος de Brosses (1709-1777) la pure curiosité de découvrir, θὰ εἶχαμε μιὰ ἐντελῶς σφαιερὴ προοπτικὴ τοῦ θέματός μας. Τέλος ἄς προσθέσω ὅτι ή ἐποχή μας, ή σύγχρονη παιδεία (ἐκείνη ή ὀποία στὰ μάτια τῶν πρεσβυτέρων ἀρχίζει μὲ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς Ναπολεοντείους πολέμους), ἐγνώρισε καὶ ἐκαλλιέργησε κατ' ἐξοχὴν τὸν περιηγητισμὸ ὡς εἶδος λογοτεχνικό: ἐξακολουθοῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε γόνιμα τοὺς παλαιότερους ταξιδιωτὲς· τοὺς μεταγενέστερους τοὺς διαβά-ζουμε — μὲ κάποιες ἐξαιρέσεις ποῦ μᾶς ἔνδιαφέρουν — ἰδίως γιὰ τὴν προσ-φορὰ τους στὰ γράμματα. Οἱ ἐξαιρέσεις ποῦ ἔχω στὸν νοῦ μου, ἀναφέρονται σὲ μεταγενέστερους περιηγητὲς, βέβαια, ἀλλὰ οἱ ὀποιοὶ ἔρχονται ἀπὸ τόπους ποῦ εἶναι ἀτελῶς γνωστοί, μὲ ὄχι ἱκανοποιητικὲς εἰδησεογραφι-κὲς πληροφορήσεις: ή καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, ή ὅπως ἀκόμη τὴν ἐλέγχαμε ή Ἐλληνικὴ Ἀνατολή, καὶ ἄλλοι. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ εἰδικὰ θὰ εἶναι ἕνα καίριο ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν μας, ὁ περιηγητισμὸς παρέχει πολὺ χρήσιμα πληροφοριακὰ στοιχεῖα ὡς τὰ 1830, συνεχιζόμενα μὲ ἐπάρκεια ὡς τὰ 1880. Ὁ τελευταῖος περιηγητὴς ἄξιος στὰ μάτια μου νὰ γίνῃ

άντικείμενο μελέτης για τὸν ἑλληνολόγο εἶναι ὁ Ἐδουάρδος Herriot πὺν ἔταξίδευσε στὸν τόπο μας τὸ 1930.

Ἔτσι, ἀφοῦ ἐφθάσαμε πιά στὰ χρόνια μας, ἡ πάντως τῶν πρεσβυτέρων ἀπὸ ἐμᾶς, οὐσιαστικά ἔχω ἓνα μόνο σημεῖο νὰ θίξω πρὶν περάσω στὸ δεύτερο μέρος τῆς ὁμιλίας μου. Τὸ σημεῖο αὐτὸ προσφέρεται ὡς δεῖγμα τῶν πρώτων προσεπάσεων, τίς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντάξουμε στὸ πρόγραμμά μας. Ἐνωῶ τὸ πολύμορφο καὶ πολυσήμαντο στοιχεῖο τῶν δρομολογίων.

Ἡ ὁρμὴ τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἀνατολή, ὁρμὴ περιεργείας ἀλλὰ καὶ ποικίλων σκοπιμοτήτων, ἐκφράζεται πολὺ καὶ μέσα στὴν περιηγητικὴ φιλολογία. Γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ροπῶν αὐτῶν ὁ περιηγητὴς φεύγοντας ἀπὸ τὴν Δύση ἔχει πολλοὺς χερσαίους, θαλασσίους ἢ μικτοὺς τρόπους γιὰ νὰ φθάσει στὴν μακρινὴ Ἀνατολὴ ὡς τὴν Περσία, ὡς τίς Ἰνδίες ἢ καὶ ὡς τὴν Κίνα. Παραλείπω τὰ ἐπόμενα καὶ μένω στὰ ἑλληνικὰ πράγματα· τὰ ὅσα λέω ἄλλωστε γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἰσχύουν μὲ κάποιες ἐλαφρὲς τροποποιήσεις καὶ γιὰ τὴν Ἰταλία: οἱ περιηγητὲς πὺν ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, τὴν Γαλλία γιὰ νὰ φθάσουν μακρινὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, μποροῦν νὰ πάρουν βόρειους δρόμους ἀλλὰ ἐπίσης μποροῦν νὰ περάσουν ἀπὸ ἡ καὶ τὴν Ἰταλία, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Τουρκία. Οἱ τόποι αὐτοὶ συνεπῶς, καὶ συχνὰ χωρὶς νὰ εἶναι ὁ στόχος τους, θὰ ἀποτελέσουν συνάμα, ὁ ἓνας, ὁ ἄλλος, ἡ ἔλοι, ἀντικείμενο σταθμεύσεων, ἔπου ἐπίσης θὰ ἱκανοποιήσουν τὰ ἐνδιαφέροντά τους καὶ τίς περιέργειές τους. Πολὺ γλήγορα θὰ γεννηθεῖ ἡ ἀνάγκη νὰ γίνουν εἰδικὲς ἐργασίες ἐπάνω στὰ δρομολόγια τοῦ περιηγητισμοῦ, θέμα ὠραῖο καὶ πλούσιο, τοῦ ὁποῖου δὲν σᾶς διαφεύγει ἡ σημασία. Τὸ προσθέτω συνεπῶς ὑψηλὰ στὴν ἱεραρχία τῶν θεμάτων, μὲ τίς ἀκόλουθες δύο θεωρήσεις: ἡ πρώτη ἀπαιτεῖ νὰ μὴν ἀγνοήσουμε τοὺς ἐνδιάμεσους σταθμοὺς ὡς ἀντικείμενα τῶν ἐρευνῶν μας, ἡ δευτέρη ἀπαιτεῖ νὰ περιλάβουμε στὰ κάθε λογῆς εὐρετήριά μας ὅλους τοὺς σταθμοὺς αὐτοὺς.

Ἐλπίζω νὰ μὴν σᾶς ἐκούρασα ὑπερβολικά μὲ τὴν θεωρητικὴ ἀνάπτυξη, τὴν ὁποία ἀκούσατε καὶ μάλιστα ἀφοῦ θὰ συνεχίσω σὲ ἐφαρμογὴ, μὲ ἓνα παράδειγμα. Ἐπίσης ἐλπίζω ὅτι τὰ ὅσα ἐλέχθησαν ἐδῶ τώρα θὰ ὀδηγήσουν πρὸς σειρὰ ἀπὸ ἐργασίες πὺν θὰ τιμῆσουν τὴν ἐπιστήμη.

* * *

Σᾶς θυμίζω ὅτι, στὴν συνέχεια, ἡ παρουσία μου στὸ βῆμα τοῦτο θὰ εἶναι, φυσικά, πολὺ βραχεία. Εἶχα ὥστόσο πολλαπλοὺς σκοποὺς: πρῶτον νὰ

όλοκληρώσω στην πράξη, με ένα μικρό δείγμα, τα όσα θεωρητικά ακούσατε ως τώρα· δεύτερον το τέλος της όμιλίας μου να αποτελέσει τον σύνδεσμο με τις τρεις επόμενες ανακοινώσεις, το κρικέλι, the link, με τις όμιλίες τις όποιες θα ακούσουμε, τής "Εβης Μελά, του Γιώργου Σαββίδη και του Δημήτρη "Ανωγιάτη· ή μεγάλη ποικιλία στον χειρισμό των θεμάτων, στις τέσσερις αυτές σύντομες όμιλίες, δείχνει καλά την έκταση την όποια μπορούν και πρέπει να έχουν οι έρευνες γύρω στον περιηγητισμό. Τέλος, είπαμε, το θέμα μου, αν δέν γελιέμαι, προσθέτει στην ελληνική περιηγητική βιβλιογραφία τής "Ιθάκης ένα άγνωστο ως σήμερα, αξιόλογο σχετικό κείμενο.

Πρόκειται για τον Γάλλο Λουδοβίκο Dutens. Το όνομά του, για να το βρείτε εύκολα, ένδεχομένως, σε έγχειρίδια και λεξικά γράφεται σε μία λέξη Dutens. "Ο Βολταΐρος, που δέν άγαπούσε ούτε εκείνον ούτε την όρθογραφία, το γράφει Du Temps, όπως άς ποΐμε «του καιροΐ». Έγεννήθηκε στην πόλη Tour τής Γαλλίας το 1730 και άπέθανε στο Λονδίνο το 1812. Πολυγράφος και ποικιλόγράφος, άσχολήθηκε ιδίως με θέματα από φιλοσοφία και φυσικές έπιστήμες, περιηγητισμό και ιστορία, φιλολογία και λογοτεχνία. Πάντως στην "Ιθάκη φαίνεται να έμεινε πιστός: στα 18 του χρόνια, δηλαδή γύρω στα 1748, έγραψε μία τραγωδία με θέμα την έπιστροφή του "Οδυσσέα στην "Ιθάκη και άκόμα στα 1806 δημοσιεύει μία σημείωσή του για το νησί του όποίου αναπνέουμε τώρα τον φιλόξενο άέρα, γραμμένη, καθώς σημειώνει, το 1794: τρεις τουλάχιστον μνες μέσα σε καμιά έξηνταριά χρόνια.

"Η περιγραφή που μας ένδιαφέρει είναι γραμμένη με συμπάθεια, παρατηρητικότητα και πληρότητα. Εύχομαι να φανεί χρήσιμη σε όσους άσχολούνται με τα ιστορικά τής "Ιθάκης και για τοΐτο την συνεχόμενα σήμερα έδω. Βρίσκεται δημοσιευμένη σε συναγωγή έργων του Dutens έπιγραφομένη *Mémoires d'un voyageur qui se repose —Dutensiana*, tome III, Παρίσι 1806, σ. 52-54, με σημείωση στην τελευταία αυτήν σελίδα «Ceci s'écrivait en 1794»:

«L'île d'Ithaque (*Théachi* ou *Thiaki*) est séparée de celle de Céphalonie par un canal de trois ou quatre milles de large; elle a environ vingt-cinq milles de tour. Ceux qui ont avancé que l'on n'y voyoit que des rochers stériles, ne l'ont pas parcourue, et ne l'auront probablement vue que de loin en mer et dans l'hiver, où les feuilles des vignes, qui couvrent une partie des collines, n'existent plus, et donnent un air de nudité aux rochers; mais

dans l'été, et de Céphalonie même, elle présente un aspect riant. Un des grands produits est de raisins de toutes espèces, dont on fait du vin, ou que l'on fait sécher; il y a des oliviers, des mûriers blancs pour les vers à soie, et toutes sortes de grains dans les vallées; car on y voyoit peu de plaines, quoiqu'il y en ait cependant d'assez fertiles. Le mont *Néríte*, qui conserve encore son ancien nom, est fort élevé, et bien ombragé de fort beaux arbres. La ville et le port sont situés au pied de cette montagne, et garantis par-là des vents du nord et de l'est, ce qui en rend le séjour très-sain. A quelque distance de *Théachi*, on voit des ruines, que l'on prend encore pour les restes du palais d'Ulysse; et la mémoire de Pénélope y est même à présent dans la plus grande vénération. La ville n'est pas bien peuplée, les habitans ne faisant pas eux-mêmes le commerce de l'exportation de leurs denrées; ils attendent que les marchands de Céphalonie et de Corfou viennent les leur acheter. Ce qui fait le plus de plaisir est l'intérieur de l'île, où l'on trouve des vallons charmants, des vues vraiment pittoresques, et sur-tout une vallée étroite, où coule paisiblement une rivière agréable. Les collines qui la resserrent sont ornées des plus beaux arbres toujours verts; ce qui forme un ensemble qui répond à l'idée que nous donne Élien de la vallée de Tempé. Cette île est sujette des Vénitiens, et dans le gouvernement de Céphalonie.»

LES ÉTUDES ODYSSEËNNES ET LES RELATIONS
DE VOYAGE

(Résumé)

LE BUREAU du Centre d'Études Odysséennes a agréé le projet que je me suis permis de lui proposer. Il s'agirait d'ajouter une activité nouvelle aux travaux du Centre et à ses acquis précédents, sans rien sacrifier des ses programmes antérieurs; orner, simplement, sa couronne d'un fleuron supplémentaire. Le projet ainsi adopté consiste en ceci: compléter l'œuvre de notre Fondation en lui joignant un secteur consacré aux recherches sur les relations de voyage, à un niveau international —et diachronique, bien entendu.

En effet, mettre le voyage sous le signe, la protection d'Odysseus, grand voyageur, s'il en fut, adopter l'Odyssee comme symbole et ancêtre des relations de voyage, et, enfin, considérer les études odysséennes comme une motivation astreignante à servir la discipline qui concerne la littérature des voyages, sont des notions qui sièent entièrement aux vues et aux visées de notre Centre.

D'autre part ce projet est d'autant plus justifié, et le plan qu'il implique d'autant plus nécessaire, que, s'agissant de recherches comparatistes par leur nature même, ces études n'ont pas jusqu'à ce jour inspiré la création d'une société scientifique internationale consacrée à elles de façon directe. C'est ce rôle que pourrait jouer notre institution, pour le bien d'un large éventail de recherches.

Le bureau de notre Centre a voulu consacrer à l'initiative nouvelle la conférence qui accompagne traditionnellement les rencontres d'Ithaque, et voulut bien m'en charger. J'ai donc dessiné les détails et les limites d'une telle entreprise et en terminant j'ai annoncé que mon exposé sera suivi de quatre communications différentes sur des descriptions de l'île qui nous accueille. Le texte que j'ai lu en premier lieu figure aux pages 18-19 du présent volume, avec les références requises; les trois autres interventions le suivent immédiatement.

G. P. SAVIDIS

With Byron, in Ithaca and beyond

For Dia Philippides

BYRON'S ONE and only visit to Ithaca—a six day excursion from Argostoli, in mid-August 1823—seems, at first sight, to have been a negligible parenthesis in the poet's life. It certainly left no visible trace in his poetry, where the solitary mention of Ithaca occurs some three years earlier, in the Third Canto (XVII - XVIII) of *Don Juan*: and it is a typically irreverent mention, reversing (as it were) the traditional pathetic episode of Odysseus' dog. Here then, mainly for our enjoyment's sake, is Byron's catalogue of the loot which Lambros, the unsuspecting pirate, set apart for his naughty daughter, Haidee:

*The merchandise was served in the same way,
pieced out for different marts in the Levant,
except some certain portions of the prey,
light classic articles of female want:
French stuffs, lace, tweezers, toothpicks, teapot, tray,
guitars and castanets from Alicant,
all which, selected from the spoil, he gathers,
robbed, for his daughter, by the best of fathers.*

*A monkey, a Dutch mastiff, a mackaw,
two parrots, with a Persian cat and kittens,
he chose from several animals he saw—
a terrier, too, which once had been a Briton's,
who dying on the coast of Ithaca,
the peasants gave the poor dumb thing a pittance.
These to secure in this strong blowing weather,
he caged in one huge hamper all together.*

To be sure, Byron seems to have been attracted by Ithaca as early as 1810, when, during his grand tour of Greece, he wrote

playfully to John Cam Hobhouse : “I have some idea of purchasing the island of Ithaca”. But this idea, if ever seriously entertained by his Lordship, inevitably came to nought —partly because of his lack of money, as suggested by Elizabeth Longford, which may also have prevented the young rake from buying the Maid of Athens for 30,000 piastres or indeed the entire plain of Marathon which had been offered to him for the equivalent of 900 pounds.

Thirteen years later, the middle-aged poet, with 10,000 pounds more or less in his pockets, could certainly afford the diversion of an excursion to Ithaca, where —according to a letter of his to Teresa Guiccioli— he and his motley party “visited the places to which the remembrances of Ulysses and his family are attached”; namely : Ulysses’ Stronghold, Vathy, The Fountain of Arethusa and The School of Homer. The all male party consisted of two Italians, Count Gamba and Dr. Bruno, one Cornishman, Trelawny, one Scotsman, Hamilton Browne—all of them considerably younger than Byron—, and of at least three servants, one of whom was the Venetian gondolier Tita Falcieri, the other an American black, named Benjamin Lewis, and the third very probably the English valet, William Fletcher, who had been Byron’s factotum and *souffre-douleur* since 1809.

Though the exact local programme of this “jaunt” —to use Leslie Marchand’s expression— is, to my mind, still unclear, its essential details are quite well-known, for they were successively (and variously) recorded by four of its main participants. To begin with, we are lucky to have the relevant portion of Byron’s own journal, written at Metaxata less than two months later:

“To pass the time we made a little excursion over the mountains [of Cephalonia] to Saint Euphemia —by worse roads than I ever met in the course of some years of travel in rough places of many countries. At Saint Euphemia we embarked for Ithaca, and made a tour of that beautiful island, as a proper pendant to the Troad which I had visited several years before. — The hospitality of Capt. Knox (the Resident) and his lady was in no respect inferior to that of our military friends of Cephalonia. That Gentleman

with Mrs. K. and some of their friends conducted us to the fountain of Arethusa—which alone would be worth the voyage—, but the rest of the Island is not inferior in attraction to the admirers of Nature; the arts and tradition I leave to the Antiquaries—and so well have those Gentlemen contrived to settle such questions, that as the existence of Troy is disputed, so that of Ithaca (as *Homer's Ithaca*, i.e.) is not yet admitted.—Though the month was August and we had been cautioned against travelling in the Sun—yet, as I had during my former experience never suffered from the heat as long as I continued in *motion*, I was unwilling to lose so many hours of the day on account of a sunbeam more or less; and though our party was rather numerous, no one suffered either illness or inconvenience as far as could be observed, though one of the Servants (a Negro) declared that it was as hot as in the West Indies.”

There would be no much point, here, in our examining and comparing the lengthier accounts of the other three principal excursionists—Gamba's (1825), Browne's (1834), and Trelawny's (1858 and 1878)—, to which should be added the independent, more candidly egocentric recollections of a Mr Thomas Smith (1869), an English casual acquaintance just arrived from Corfu. Their increasing distance from the actual events, combined with the explosion of Byroniana that flooded the European publishing market after the poet's premature death for the rest of the century, makes them less and less trustworthy. Thus, for instance, Gamba's plain eyewitness account of having awoken Byron from his siesta in Odysseus' cave and having been told “that [he] had interrupted *dreams more pleasant than ever he had before in his life*”, ten years later was thus romanticised by Browne: Gamba “discovered him fast asleep under a wild fig-tree, at the entrance of a cavern; he was mightily incensed at Gamba's arousing him, because he had interrupted some *beatific dream or vision* he had been enjoying”.

(Incidentally, Byron, like any seasoned Greek traveler, would have known better than risk falling asleep under a fig-tree or a walnut-tree, whose so called “heavy shadow” is commonly held all over Greece to produce nefarious or at any rate enervating sexual dreams and lasting headaches. If, however, such was the case, we

might consider it as a partial, irrational explanation for the two ominous, physical and mental collapses which Byron is said to have suffered during that excursion and which he deliberately avoided mentioning in his journal.)

Byron's ambivalent attitude towards archaeological sites and his proclaimed aversion to the lucubrations of self-styled Antiquaries is clearly illustrated by the journal quoted above, which, as far as Ithaca is concerned, confirms on this particular point the often diverging testimonies of Gamba, Browne and Trelawny. It is but the expected *pose* of a well-read, Cantabrigian and cosmopolitan dandy, which should not be confused with the crass cultural indifference of the average "sunworshipper" package-holidaying in Greece nowadays.

In Trelawny's *Recollections*, there is an often quoted passage which is worth looking at from this angle: "After landing, it was proposed to Byron to visit some of the localities that antiquaries have dubbed with the titles of Homer's School, Ulysses' Stronghold, etc. : he turned peevishly away, saying to me, 'Do I look like one of these emasculated fogies? Let's have a swim...'"

While there is no reason to doubt that Byron may have said something very similar, in fact he took willingly part in all the prescribed site-visits, often at great physical discomfort. True, he swam a great deal while on Ithaca and walked less than most of the party; but that was quite natural if one only remembers his lameness and the heat of the season.

So, apart from the wilfully symbolic, literally nostalgic completion of a Homeric pilgrimage begun at Troy in April 1810, Ithaca does not appear to have offered Byron anything more than a diversion from the daily, increasingly pressing routine of his protracted dalliance on Cephalonia. And yet, while in Ithaca, he took a decision which was to prove capital for the remainder of his sentimental and creative life.

The story of that decision and of its unforeseen consequences is all too well-known at least ever since 1961, when Doris Langley Moore published her seminal study entitled *The Late Lord Byron*; indeed, it has been recently blown up out of all proportion by

Louis Crompton, in his best-selling book on *Byron and Greek Love* (1985). Therefore let me just resume the bare facts, using mostly snatches from Professor Marchand's sober accounts.

"Byron had seen on Ithaca [...] a number of Greek refugees from the islands and the mainland, who had escaped from the Turks after the revolution broke out and who were near destitute, and he tried to alleviate their condition [with a contribution of 250 dollars]. One [formerly well to do] family from [Patras], named Chalandritsanos, [consisting of three young girls and an invalid mother,] he brought to Cephalonia and furnished with a house and maintenance. The son, Lukas, then fifteen, [who was at the time serving under Kolokotronis in the Morea,] came over to Argostoli... Byron took to him immediately and engaged him as a page [...] when he left for Missolonghi... In fact, [he fell in love with the handsome boy,] and though he heaped presents [on him, Lukas refused to reciprocate in kind]... It was a sorrow and a frustration that [Byron] could not confess even to his intimate friends, but it found expression in the last three poems he wrote in Greece, notably the verses written on his thirty-sixth birthday [i. e. three months before his death]."

Since that particular composition is readily available in many anthologies, let me conclude by reading Byron's final, most revealing and openly autobiographical poem, arbitrarily entitled "Love and Death" :

*I watched thee when the foe was at our side,
 ready to strike at him, —or thee and me
 were safety hopeless— rather than divide
 aught with one loved, save love and liberty.*

*I watched thee in the breakers —when the rock
 received our prow, and all was storm and fear,
 and bade thee cling to me through every shock —
 this arm would be thy bark —or breast thy bier.*

*I watched thee when the fever glazed thine eyes,
 yielding my couch —and stretched me on the ground
 when overworn with watching —ne'er to rise
 from thence, if thou an early grave hadst found.*

*The Earthquake came and rocked the quivering wall,
and men and Nature reeled as if with wine—
Whom did I seek around the tottering Hall?
For thee— Whose safety first provide for? Thine.*

*And when convulsive throes denied my breath
the faintest utterance to my fading thought—
to thee, —to thee—, even in the gasp of death,
my Spirit turned— Ah! oftener than it ought.*

*Thus much and more —and yet thou lov'st me not,
and never wilt —Love dwells not in our will.
Nor can I blame thee— though it be my lot
to strongly, wrongly, vainly, love thee still.*

A rather weak, inveterately egotistic poem, I suggest, which makes one think again that Byron had probably survived himself both as a poet and as a human being —i.e. as a lover and as a father. A kind of Achilles who could never have matured into an Odysseus. Therefore, I am tempted to end this paper with a quotation from Frederick Prokosch's imaginary *Missolonghi Manuscript* (1968) :

“[...] I felt that I had never really seen the island of Ithaca. I had visited an island that still called itself Ithaca, but I had missed, in my fatal blindness, the real meaning of Ithaca.”

...οἱ Ἰθάκες τί σημαίνουν.

ΜΕ ΤΟΝ ΜΠΑΪ-ΠΟΝ, ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΑ

(Περίληψη)

Η ΠΡΩΤΗ και μόνη επίσκεψη του λόρδου Μπάιρον στην Ιθάκη έγινε, με ανεξήγητη καθυστέρηση, μόλις στα μέσα Αυγούστου 1823, και συνεπώς δεν άφησε φανερά ίχνη στο έργο του —όπου η μοναδική μνεία της Ιθάκης απαντά, φανταστικά και ευτράπελα, στο Γ' βιβλίο του *Don Zouán*, περίπου τρία χρόνια νωρίτερα. Πάντως, ο ποιητής είχε συγκεκριμένα

στο νου του το νησί, τουλάχιστον από τον Οκτώβριο του 1810, όταν έγραφε από την Πάτρα στον Χόμπχαους, μισοαστεία, ότι σκέπτεται (να αγοράσει το νησί της Ιθάκης).

Οι λεπτομέρειες της εξαήμερης εκδρομής του Μπάιρον από το Αργοστόλι στο Βαθύ είναι ακριβώς γνωστές, δεδομένου ότι έχουν καταγραφεί και από τον ίδιο, στο ημερολόγιό του, τον Σεπτέμβριο του 1823, και από τέσσερεις νεότερους συντρόφους του: τον Ιταλό κόμη Γιάμπα (1825), τον Χάμιλτον Μπράουν (1834), τον περιλάλητο Τρελώνη (1858 και 1878), καθώς και από έναν κύριο Τόμας Σμιθ (1869) που συνέπεσε να βρίσκεται στην Ιθάκη την ίδια εποχή. Οι μαρτυρίες αυτές μερικούς αλληλοσυμπληρώνονται και εν μέρει, αναπόφευκτα, αλληλοσυγκρούονται. Αλλά δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο χαλός Λόρδος, παρά την πάγια δηλωμένη αρνητική του στάση απέναντι στους διάφορους σχολαστικούς αρχαιογνώστες, επισκέφθηκε με ακαταπόνητο ενδιαφέρον σχεδόν όλα τα κατά παράδοση ομηρικά αξιοθέατα του νησιού και ενθουσιάστηκε από τις φυσικές του καλλονές. Έτσι, η θεληματική εκδρομή του μεσόκοπου πια ποιητή στην Ιθάκη, ολοκλήρωσε συνειδητά ένα προσκύνημα, που το είχε αρχίσει στην Τροία σε ηλικία 22 ετών.

Η κύρια όμως, και απρόβλεπτη, συνέπεια της επίσκεψης εκείνης υπήρξε απώτερα καθοριστική τόσο για τον άνθρωπο όσο και για τον δημιουργό. Στην Ιθάκη, ο Μπάιρον (όπως και ο Σολωμός στην Ζάκυνθο) συγκλονίστηκε από την ανέχεια των αμάχων προσφύγων που είχαν καταφύγει στο νησί από την Ρούμελη και τον Μοριά· διέθεσε δικά του χρήματα για την περίθαλψή τους, και ανέλαβε να εγκαταστήσει και να συντηρήσει στην Κεφαλλονιά την άλλοτε ευκατάστατη Πατρινή χήρα Χαλανδριτσάνου με τις τρεις θυγατέρες της. Ο δεκαπεντάχρονος, όμορφος γιος της Λουκάς, που βρισκόταν τότε στον Μοριά κοντά στον Κολοκοτρώνη, έσπευσε στο Αργοστόλι· ο Μπάιρον τον προσέλαβε ως αγγελιαφόρο του και τον έφερε μαζί του στο Μεσολόγγι. Και το επίμονο ερωτικό του πάθος για τον Λουκά, να μιν δεν ευρήκε ανταπόκριση, αλλά του ενέπνευσε τα τρία τελευταία ποιήματά της τριανταεξάχρονης ζωής του — τα μόνα που αξιώθηκε να γράφει κατά τη δεύτερη, μοιραία διαμονή του στην Ελλάδα —, από τα οποία, για ευνόητους λόγους, μονάχα το πρώτο ήταν, ως πρόσφατα, ευρύτερα γνωστό.

Erzherzog Ludwig Salvator: ein verkannter Perieget

IM RAHMEN des Symposiums möchte ich heute abend, am 10. September 1987, wenn die Sommertage auf Ithaka zu Ende gehen, Ihre Aufmerksamkeit auf andere *Sommertage auf Ithaka* lenken, und Sie bekanntmachen mit einem unter diesen Titel 1903 in Prag erschienenen Prachtband, in dem 103 Landschaften Ithakas "von dem Verfasser nach Natur mit der Feder gezeichnet und in Wien hellograviert wurden;". Die Topographie jeder Bildtafel wird exakt erklärt. Der Name des Verfassers bleibt *ungenannt*.

Die jedes Detail erfassende Federzeichnung des Künstlers in von den *Sommertagen auf Ithaka* findet ihr Gegenstück in der Genauigkeit, mit der der Autor seine sozialwissenschaftlichen und naturwissenschaftlichen Forschungsergebnisse, seine Studien der Insel und Insulaner in dem 1905 ebenfalls in Prag erschienenen Werk *Wintertage auf Ithaka* präsentiert hat.

Man ist zunächst überrascht, und je mehr man liest, fasziniert von der seltenen Unvoreingenommenheit und Eindringlichkeit, mit denen die Ithakenser beobachtet und beschrieben werden. Und das zu einer Zeit, in der die meisten Reisenden die griechische *Antike* entdeckten, und die Einheimischen mehr oder weniger als Statisten auf der Bühne ihrer glorreichen Vergangenheit betrachteten, oder zu Objekten ihrer Schwärmerei mit darauf folgender Enttäuschung degradierten.

Wie in den *Sommertagen...* der Zeichner, so bleibt der Verfasser auch als Autor in den *Wintertagen...* ungenannt. Zeichner und Autor ist ein Mitglied des Habsburgischen Kaiserhauses: Erzherzog Ludwig Salvator. Das Inkognito, das er zu Lebzeiten gewahrt hat, blieb leider zu lange und zu Unrecht nach seinem Tode erhalten. Sogar Kritiker, die Superlative meiden, könnten ihn als *hochmodernen* Periegeten bezeichnen.

Ludwig Salvator wurde nach den Angaben in Meyers' Kon-

versationslexikon, herausgegeben 1896, am 4. August 1847 im Palazzo Pitti von Florenz als zweitjüngster Sohn des Erzherzogs Leopold II. geboren und durch seine Tätigkeit als geographischer Reisender und Schriftsteller bekannt. "Von Jugend auf dem Studium der Naturwissenschaften ergeben" — so erfährt man hier — "ausgerüstet mit umfassenden Sprachkenntnissen und einem ausgesprochenem Zeichen- und Malertalent verwendet er seine bedeutenden Einkünfte fast ausschliesslich zu wissenschaftlichen Zwecken, zunächst zu alljährlichen ausgedehnten Forschungsreisen in seiner von ihm selbst geführten Jacht im Mittelmeergebiet und Afrika und Asien. Die bedeutendsten *durchgehends von ihm selbst illustrierten* und grösstenteils *anonym erschienenen Werke*" sind aufgezählt. Sie können sie im Anhang finden. Ich nenne nur einige: *Levkosia, Hauptstadt von Zypern* (Prag 1873), *Die Balearen*, das auf der Pariser Weltausstellung mit der Goldmedaille prämiert wurde, *Paxos und Antipaxos* (Würzburg 1887), *Zante* (Prag 1904), *Sommertage auf Ithaka* und *Wintertage auf Ithaka* (Prag 1903 und 1905).

Der griechischen Öffentlichkeit wurde der österreichische Erzherzog sehr früh durch zwei Übersetzungen bekanntgemacht: Anastasios Mitsialis übersetzte *Paxos und Antipaxos* (Athen, Estia, 1905) und Nikolaos Pavlatos Salvators' *Beitrag zum Homerischen Ithaka* (Athen, Nomiki, 1906).

Die Suche nach Werken von oder über Ludwig Salvator gleicht heutzutage einer Odyssee. Meine persönliche Odyssee verdanke ich Prof. K. Dimaras, der mir die Anregung gab, dieser ungewöhnlichen Persönlichkeit nachzugehen.

In den zahlreichen, im letzten Jahrzehnt erschienenen Anthologien von Reiseberichten aus dem 19. Jahrhundert, wird er nicht erwähnt. Eine von Leo Woerl 1899 veröffentlichte Biographie "Ludwig Salvator als Forscher des Mittelmeers" ist in westeuropäischen Antiquariaten ebensowenig zu finden wie Salvators Werke, von denen einige Exemplare in Staats — oder Stadtbibliotheken gehütet werden. Die Athener Gennadeios-Bibliothek besitzt unter anderem die *Sommertage* und *Wintertage auf Ithaka*, eine Schenkung des Bibliophilen Damianos Kyriazis.

Einige ältere Buchhändler in Frankreich und Deutschland erinnerten sich an einen Erzherzog Salvator, der in Südamerika erkrankt und an dessen Tod man bis zum II. Weltkrieg nicht glauben wollte.

Dieser konnte freilich nicht unser Ludwig sein, der in dem vom Vater geerbten Schloss Brandeis (heute Tschechoslowakei) am 12. Oktober 1915 gestorben ist.

Die Frage welcher zwischen den Kontinenten herumreisende Erzherzog Salvator an Bord seines Schiffes 1890 im Atlantik zugrundeging und Anlass zu Legenden gab, klärt eine 1985 in Wien erschienene Biographie des Erzherzogs *Johann Salvator*. Johann war der jüngste Bruder von Ludwig, der einzig ehrgeizige und politisch interessierte unter den Söhnen des Leopold II. von Toscana. Die Mitglieder der toscanischen Linie des Hauses Habsburg-Lothringen galten nach der Niederlage der kaiserlichen Armeen 1859 und nach der Vereinigung der Toscana mit dem neugeschaffenen Königreich Italien als Erzherzöge von Österreich. In seiner *„Johann Salvator“ — Biographie* (Ein Aussteiger aus dem Kaiserhaus: Johann Orth/Österr. Bundesverlag-Wien 1985) erwähnt Friedrich Weissensteiner die exzentrischen Söhne Leopold II., deren Muttersprache italienisch war und deren Liebe dem Meer und der Freiheit galt. Diesem Buch entnehme ich:

“Als der seltsamste Kautz der Familie entpuppte sich bald Ludwig Salvator... Um die Familie, der er entstammte, und das Kaiserhaus, dem er angehörte, kümmerte sich Ludwig herzlich wenig. Er besass lediglich *eine* Uniform, mit der er wegen seines un militärischen Auftretens kein geringes Aufsehen erregte, wenn er sich damit in der Hofburg oder zu des Kaisers Geburtstag in Bad Ischl zeigte...

So machte der ‘Einsiedler von Mallorca’ im Jahre 1910 zum 80igsten Geburtstag des Kaisers in Ischl auf seine Art auf sich aufmerksam. Er stieg im Hotel in einer Dachkammer ab und liess bei der Abreise seinen Kammerdiener die Uniform, die er beim Empfang in der Kaiservilla getragen hatte, in ein rotes Kaffeetuch eingeschlagen, zum Bahnhof tragen, wobei die vier zusammengebundenen Enden den Tschako und den quer darübergelegten Säbel festhielten. Hinterdrein gehend, schleppte sich der Erzherzog mit einem geflickten Reisesack ab.”

Leopold Wölfling beschreibt Ludwig in *Habsburger unter sich* (S. 72): “Trotz der Nachlässigkeit in seinem Äusseren, die seine von Natur aus unvorteilhafte Erscheinung noch betonte, war er von unheimlicher Pünktlichkeit. Wenn bei einer der festlichen Gelegen-

heiten, eine Zusammenkunft, sagen wir um 6 Uhr, fixiert war, so konnte man, wenn sich um 5,55 Uhr die Flügeltüren öffneten, unfehlbar sicher sein, dass es Onkel Ludwig war, der hereinkam —nonchalant, liebenswürdig, reserviert. Er begrüßte alle und zog sich alsbald in eine Fensternische zurück, wo er dann unbeweglich auf den Hof hinabblicken konnte. Vermutlich waren seine Gedanken auf hoher See, die ihm angenehmer war, als das spiegelnde Parkett der Hofburg und der ganze höfische Krimskrams...”

Zurück zu Johanns’ Biographen Fr. Weissensteiner. Er schreibt: “Johann Salvator konnte den *närrischen Sonderling* (Ludwig) nicht leiden. So wurde ihm, wie er berichtet, 1876 der Aufenthalt in Neapel durch die gleichzeitige Anwesenheit Ludwigs verleidet. Die beiden Brüder haben zeitlebens kaum miteinander Kontakt gehabt.”

Wenn Ludwig Salvator 1985 von Fr. Weissensteiner aus der Vergessenheit gerissen und als “Närrischer Sonderling” bezeichnet wird erscheint mir das verblüffend und ich kann es mir nur dadurch erklären, dass der mit Habsburger Archiven, Korrespondenzen etc. vertraute Autor die Werke Ludwigs Salvators nicht gelesen hat.

Denn kein närrischer Sonderling, sondern eher die modernste, an der sozialen Wirklichkeit seiner Zeit am meisten interessierte Persönlichkeit unter hochwohlgeborenen Schreibenden stellt sich in seinen Schriften dem Leser vor. Meine Auswahl aus den *Wintertagen auf Ithaka* streift verschiedenartige Themen:

Mich faszinierte besonders wie der Autor mit Statistiken umgeht, lange bevor sie allgemeinüblich waren. Er meldet die Resultate der Volkszählungen von 1836, 1862, 1896 in allen Einzelheiten: Männer, Frauen, Verheiratete, Unverheiratete, Verwitwete; auf separaten Tafeln die Trauungen, die Geburten, die Sterbefälle, begnügt sich aber nicht mit den offiziellen Zahlen, sondern kommentiert: “Die Gesamtbevölkerung beträgt, wenn man auch die im Ausland lebenden Ithakensier mitzählt, laut der letzten Volkszählung 1896 genau 13.885, nach der von mir zusammengestellten Zählung aber lediglich 12.600 Einwohner. Die ganze Bevölkerung ist seit Jahrzehnten einheimisch; die Zahl der Fremden überschreitet nicht die Ziffer 200... Die Bevölkerung vermehrte sich nach den Angaben der beiden letzten Volkszählungen um 2.588 Individuen. Meine Erhebungen ergaben einen Zuwachs von nur 699

Individuen... Heutigen Tages wohnen von Ithaka mehr als 3.000 Leute in der Fremde, besonders aus der Gemeinde Polyktorion."

Ludwig Salvator trifft auf Ithaka "23 Regierungs-, 2 Militär-, und 16 Gemeindebeamte, ferner 8 Aerzte, 1 Zahnarzt, 2 Advokaten —die alle in Athen, Patras oder Naxos studiert hatten— 2 Apotheker, 17 Schullehrer, 7 Lehrerinnen, 20 Geistliche, 12 Kaufleute, 50 Bäcker, 80 Victualienhändler, 8 Wirte und Schänker, 2 Klempner, 2 Papier- und Buchhändler, 2 Lötther, 5 Barbieri, 9 Schuster, 11 Schuhflecker, 8 Maler, 8 Anstreicher, 38 Zimmerleute, 7 Tischler, 4 Schiffbauer, 47 Maurer, 10 Fischer, 10 Schmiede, 10 Hebammen, 10 Schuhputzer etc.". Ferner werden erwähnt 15 Arme, 35 Blinde, 5 Taubstumme, 15 Blödsinnige und 3 Irrsinnige. Den Krankheiten, vor allem den endemischen, widmet der Autor seine Aufmerksamkeit.

Aus Salvators' "Kriminalstatistik" zieht er die Schlussfolgerung dass die Ithakenser im Vergleich zu den benachbarten Insulanern "in sittlicher Beziehung günstig stehen. Verbrechen geschehen seltener, was wohl zum Teil auch durch die geringe Ausdehnung der Insel und die damit zusammenhängende grössere Wahrscheinlichkeit der Entdeckung zu erklären ist."

An anderer Stelle beobachtet er: "Noch heutzutage vollzieht sich, wo dies nur möglich ist, der Verkehr zur See, wie einst in den Tagen des alten Griechenlands mit Booten... zum Transport von Holz für die Backöfen oder von Brennholz für den Küchengebrauch, zum Verfrachten von Kohle, Steinen und sonstigen Produkten wählt man den Seeweg; auch die Menschen, ob alt oder jung, bevorzugen die bequemere und raschere Fahrt auf dem Meere..."

Er stellt fest: "Das politische Leben ist auch im kleinen Ithaka sehr entwickelt; sobald die Zeit der Wahlen naht, werden die Umzüge der Anhänger einer Partei durch die Stadt ausgeführt. Die Wahlen sind die allgemeine Beschäftigung aller Leute. Sie sind in dieser Periode gleichsam zu garnichts anderem fähig. Der Sieg ihrer Candidaten scheint ihnen die wichtigste Aufgabe zu sein, welcher alle übrigen Interessen sich unterordnen müssen. Die Griechen sind das liberalste Volk Europas, weil sie wirklich von freiheitlichen Gefühlen durchdrungen sind. Bei ihnen herrscht wahre christliche Nächstenliebe, und der Gedanke der Gleichberechtigung aller

Bürger ist nicht zum leeren und bedeutungslosen Wortschall herabgewürdigt, sondern praktisch aufs vollkommenste durchgeführt.“

Ludwig Salvator studiert und beschreibt die Ankerplätze von Ithaka, die Strömungen, die Gewässer, die Winde... z.B. wie sich die erfrischende Brise des Nordwinds im Spätsommer verwandelt, —ich zitiere: “wenn die felsigen Berge im Sonnenbrande erglügen... erwärmt sie sich und kommt als glühender Hauch in den Hafen von Vathy... und erscheint beim ungestümen Herabwehen von den felsigen Höhen wie Feuer: *den ine ayeras, ine fotia* = es ist kein Wind, es ist Feuer, sagten meine Matrosen und wuschen sich das Gesicht”.

Mit den selben Matrosen auf seinem Boot verfolgt Salvator die Ankunft der Geier, die “umgestandene und abgehäutete Ziegen —deren Haut man in einer kleinen Gerberei verarbeitete— angelockt hatten...”, wobei er beobachtet, wie zunächst neun, am nächsten Tag vierzehn Geier anfangs behutsam herumkreisten, sich auf den jähnen Abhängen niederliessen... schliesslich das Aas anfliegen, wobei stets einer von ihnen Wache hielt.

An anderer Stelle beschreibt er die Jagd, die sich auf Ithaka auf Steinhühner beschränkte, und zwar zwischen dem 20. April und dem 20. Mai stattfand, d.h. in der Zeit in welcher die Steinhühner nisteten. “Das weibliche Steinhuhn im Käfig lockt die männlichen Steinhühner an, *und diese kommen sogar sehr schnell.*”

Salvator mentioniert die verschiedenen Arten von Käfern, Schmetterlingen und Heuschrecken. An ruhigen Tagen verfolgt der Erzherzog die zahllosen Delphine, die im Hafen von Vathy ihre Sprünge tun, in der Nähe des Ufers “melonenartige Seeigel, schwärzliche mächtige Krebse, andere ganz kleine längliche Krebsarten, welche von den Knaben benutzt und mit einem Sieb aufgeklaut werden...”

Eines Tages kaufte er einem Knaben, die von ihm gerade gefangene Möwe ab —auf Ithaka Mavrokota genannt—, und liess sie frei am Ufer. “Dem dankbaren Vogel begegnete ich monatelang” schreibt er “jeden Tag, an derselben Stelle. Er schien mir zu zeigen, dass er die ihm erwiesene Wohltat anerkenne”.

Die Namen der Bäume und Sträucher gibt Salvator sowohl mit ihren griechischen als auch mit ihren lateinischen Namen an. Er vermisst im Buschwald die Kiefer (Pevko, *Pinus Halepensis*),

“die auf den anderen Inseln den Hauptwaldbaum bildet” und führt dies auf “*die sich stets wiederholenden Brände, denen die harzige Kiefer nicht zu widerstehen vermochte*” zurück. “Man trifft die Pevka bloss auf den Abstürzen der beiden Enden der Insel” fügt er hinzu.

Salvator notiert ferner die aromatischen Kräuter “von denen viele medizinischen Zwecken dienen”, und verfolgt ihr Gedeihen und Verdorren.

In den *Wintertagen auf Ithaka* widmet Salvator sich ausführlich den Sprichwörtern, Volksliedern und Volksgedichten, den Volksarzneimitteln, Kochrezepten und Kinderspielen.

Schliesslich folgen seinen zehn Kapiteln die sogenannten *Archäologischen Plaudereien und Geschichtlichen Winke*, in denen Ludwig Salvator zusammenfasst und Stellung nimmt zu der *zu seiner Zeit hochaktuellen Frage: Ist Ithaka die Heimat von Odysseus?*

Hierzu: “Bemerkenswert ist es, dass diejenigen Menschen, die am längsten auf Ithaka weilten und mithin am besten die Worte des Epos mit der Natur vergleichen konnten, für die Identifizierung des jetzigen Ithaka mit dem Homerischen waren, während diejenigen, die bloss das Epos und die Insel wenig oder garnicht kannten, sich unter die Gegner reihten”.

Allerdings gibt Salvator dem Gegenargument eine faire Chance. So leitet er die von Dörpfeld in jener Zeit vorgebrachte These, Leukas sei das Homerische Ithaka folgendermassen ein: “Dr. Wilhelm Dörpfeld war so freundlich die Resultate seiner Grabungen auf Ithaka sowie auf Lefkas für mich zusammenzustellen, und mir die Veröffentlichung dieser Arbeit zu erlauben. Er schliesst seine Auseinandersetzungen mit einem kurzen Abriss seiner Lefkas-Theorie. Ich lasse seine Ausführungen hier folgen, damit der Leser, der diese Theorie nicht genau vor Augen hat, sich dieselbe vergegenwärtigen könne. Der Unbefangene wird dann nach eigenem Ermessen urteilen.”

Aber der Geograph und Geologe, der an exakten Informationen interessierte Salvator entpuppt sich als leidenschaftlicher Befürworter der dichterischen Freiheit in den Beschreibungen Homers, und kämpft gegen die Beschränkung der Odyssee auf “die engen Grenzen einer pedantischen topographischen Schilderung oder gar eines See-Itinerars”.

So schreibt er: “Was liegt denn daran, ob das zu Homers Schil-

derung passende, mit einem doppelten Hafen versehene Asteri, das jetzige Arkudi, nordöstlich von der Insel liegt, oder südwestlich. Der Dichter hat's gesehen, der Dichter hat's geschildert, und dann seinem Zweck entsprechend in der letzteren Lage verwerthet. Was liegt denn daran, ob der thronende Neriton etwas höher oder niedriger war. Auf der Höhe des Berges ist der Dichter gewandert, hat dort geträumt, gedichtet, hat von dort erspäht, was nur in seiner Einbildung lag. Was liegt denn daran, ob die bescheidene Behausung eines Hirtenkönigs grösser oder kleiner war. Die Phantasie des Dichters hat sie so prunkhaft als möglich geschildert. Aus dem vielleicht grob gemeisselten steinernen Sockel hat sie blauemaillierte silberbelegte Wände gemacht..."

Sein Schlussplädoyer wird persönlicher und auch emotionaler: "Wie der Efeu an den Felsen, so schmiegte sich auch die Tradition des Volkes, wenn sie sich auf halb sagenhafte Begebenheiten bezieht, an einen bestimmten Ort, mit hundertfachen Wurzeln, die der Zeit trotzen, und hier können sie am leichtesten erhalten worden sein, namentlich wenn man berücksichtigt, dass diese Insel stets in unmittelbarer Nähe grosser bevölkerter Städte des Altertums war... *Die Bewohner Ithakas können getröstet bleiben, es werden noch viele Jahrhunderte vergehen, dass trotz der im ersten Augenblick bestechenden neuen Ansichten viele Leute zu ihrer Heimatinsel andächtig pilgern werden, wie sie es schon seit Jahrtausenden gethan haben, mit der unerschütterlichen Überzeugung, sie sei die Heimat des Odysseus.*"

* * *

Einige Werke von Erzherzog Ludwig Salvator

Levkosia, die Hauptstadt von Zypern, Prag 1873.

Die Balearen, 7 Bde 1869-1891; kleine Ausgabe in 2 Bden 1897.

Die Serben an der Adria, Leipzig 1870-1879.

Um die Welt ohne zu wollen, 4te Auflage, Würzburg 1886.

Die Karawanenstrasse von Aegypten nach Syrien, Würzburg 1887.

Jachtreise in den Syrten, 1874.

Die Blätter aus Abbazia, Würzburg 1886.

Hobartown oder Sommerfrische in den Antipoden, Prag 1886.

Paxos und Antipaxos, Würzburg 1887.

Los Angeles von Südkalifornien, Prag 1890.

Die Iparischen Inseln, 1897.

Helgoland, 1890, zweite Auflage 1901.

Sommertage auf Ithaka, Prag 1903.

Zante, Prag 1904.

Wintertage auf Ithaka, Prag 1905.

Wintertage auf Ithaka (Druck und Verlag von Heinrich Mercy Sohn/
Prag 1905)

Inhaltsverzeichnis

- I. *Allgemeines*: Lage / Gestalt(Klima) / Meer / Strömungen / Geognostischer Charakter / Fruchtbare Plätze / Pflanzen / Thiere/.
- II. *Die Bevölkerung*: Zahl / Bevölkerungsbewegung / Gesundheit des Klimas / Glaubensbekenntnis / Beschäftigungen / Charakter / Sprache/ Sprichwörter / Schulen / Aberglauben / Häuser / Nahrung / Lieder/ Spiele/ Volkssitten/.
- III. *Ackerbau und Viehzucht*: Ackerbauverhältnisse / Ausdehnung und Wert der Grundbesitzungen / Ackerbaugeräthe / Bewässerungsarten/ Cultivierte Bäume / Weinberge / Getreidearten / Gemüse / Waldungen/ Bienenzucht / Viehzucht/.
- IV. *Jagd und Fischfang*: Jagdarten / Fallen / Fischer / Fischerboote / Netze und andere Fischgeräthe / Am meisten *gesuchte* Fische / Schwämmefang/.
- V. *Schiffahrt, Handel, Industrie, Behörden*: Zahl und Tonnengehalt der Schiffe / Schiffahrtsbewegung / Schiffbau / Steinbrüche / Mühlen/ Ziegel/ Gewebe / Fehlende und übermässige Artikel / Strassen / Fuhrwerke/ Lastthiere / Post / Telegraph / Behörden / Steuern/.

Spezieller Theil

- I. *Der Anoyi Vuno*: Die Panaya Kathara / Die Höhe des Anoyiberges/ Die Hochebene von Anoyi / Strongili/.
- II. *Ayos Ioannis und Levki*: Fussweg nach Sakkos-Ayos Ioannis / Levki/ Sto Furno/.
- III. *Stavros und Oxyi*: Die Höhen von Stavros, Kalivia / Die Bucht von polis, Oxyi / Die Panaya Eleussa / Die Bucht von Afales, Marmaka, Frikes / Der Vigla und der Weg von Anoyi/.
- IV. *Mavrona und Kioni*: Von Frikes nach Mavronas / Das Vorgebirge von Akrotiri Rachi / Kioni / Weg von Kioni nach Anoyi/.
- V. *Der Aitos*: Die Höhen des Schlosses/ Pisso Aitos/.
- VI. *Der Hafens und die Stadt Vathy*: Petalata und Karavati / Kanelato / Ayos Konstantinos/.
- VII. *Der Merovigli oder Petalata Vuno*: Kunovato / Perachorio / Taxiarchis/ Analipsi/.
- VIII. *Marathia und Perapigadi*: Sto Elliniko / Kako Langadi / Andri / Munda/.
- IX. *Megali Rachi und Skino*: Der Vunos / Der Karnavas / Der Megali Rachi/ Skino / Der Boro/.

Eine Fahrt um die Insel

Skino / Skotaria / Perapigadi / Ayos Ioannis / Andri / Pisso Aetos / Polis / Kavellaris / Afales / Ayos Ioannis / Frikes / Mavronas / Kioni / Ayos Elias/.

Archäologische Plaudereien und Geschichtliche Winke

Bibliographie

Schlusswort

Ο ΑΡΧΙΔΟΥΚΑΣ LUDWIG SALVATOR:
ΕΝΑΣ ΙΔΙΟΠΡΥΘΜΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΜΕ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

(Περίληψη)

Ο L. SALVATOR δημοσίευσε στην Πράγα, ανώνυμα, δύο βιβλία που αναφέρονται στην Ιθάκη, το «Μέρες καλοκαιριού στην Ιθάκη» το 1903 και το «Χειμωνιάτικες μέρες στην Ιθάκη» το 1905. Το πρώτο περιέχει 103 απεικονίσεις τοπίων και το δεύτερο τις οξυδερκείς και διεισδυτικές παρατηρήσεις του περιηγητή για το νησί και τους κατοίκους του.

Μέλος της οικογένειας των Αψβούργων, συνταγματάρχης του αυτοκρατορικού στρατού, αφοσιώθηκε από νέος στη μελέτη των φυσικών επισημών· ταξίδεψε πολύ με τη θαλαμηγό του στην περιοχή της Μεσογείου, στην Αφρική και την Ασία. Εκτός από τα δύο βιβλία για την Ιθάκη έγραψε για τους Παξούς και Αντίπαξους, για τη Ζάκυνθο, την Κόρινθο και τον Κορινθιακό κόλπο, τη Σαντορίνη, τη Λευκάδα και την Πάργα.

Η παράδοση αλλά και ο βιογράφος του αδελφού του, ο Fr. Weissensteiner, θέλουν τον Ludwig Salvator άνθρωπο ιδιόρρυθμο και εκκεντρικό· ωστόσο, από τα γραπτά του αποκαλύπτεται μια προσωπικότητα αξιόλογη, που έμεινε παραγνωρισμένη. Οι παρατηρήσεις του για την Ιθάκη στηρίζονται σε ασυνήθιστα για την εποχή στατιστικά συμπεράσματα. Δίνει αναλυτικά στοιχεία για τη σύνθεση του πληθυσμού που ζει στην Ιθάκη, αναφέρει πληροφορίες για τους απόδημους Ιθακησίους, περιγράφει την πολιτική συμπεριφορά των κατοίκων, μελετά την τοπογραφία του νησιού—περιγράφοντας αναλυτικά την πανίδα και τη χλωρίδα— και ακόμη καταγράφει τις παρατηρήσεις του για τον λαϊκό πολιτισμό της Ιθάκης. Τέλος, καθώς ο Salvator γράφει την εποχή που ο W.

Dörpfeld έχει θέσει το θέμα της ομηρικής Ιθάκης, παίρνει θέση και στο ζήτημα αυτό· αποκαλύπτεται ένας παθιασμένος συνήγορος της ποιητικής ελευθερίας και αγωνίζεται να απεγκλωβίσει την Οδύσσεια από «τα στενά όρια της σχολαστικής τοπογραφικής περιγραφής ή ακόμη ενός θαλασσινού δρομολογίου» και τάσσεται ανεπιφύλακτα με την άποψη πως η σημερινή Ιθάκη ταυτίζεται με την ομηρική.

La vie quotidienne de l'île d'Ithaque à travers deux témoignages de la fin du XVIIIe siècle

CETTE COMMUNICATION a été strictement limitée aux sources écrites en français et publiées par les voyageurs du XVIIIe et de la première moitié du XIXe siècles. Or, pour l'île d'Ithaque, il ne s'est trouvé que deux récits de voyageurs.

Ces récits nous donnent une vue éclairant la vie de l'île "du dehors" et non pas "du dedans"¹ comme des documents d'origine locale, soit administratifs, soit religieux, soit notariaux, soit commerciaux, ou autres, nous l'auraient fournie. En outre, la personnalité du voyageur et les raisons de son voyage interfèrent dans sa manière de rapporter ses observations. Qui étaient donc ces voyageurs au récit desquels nous faisons confiance ?

André-Grasset Saint-Sauveur jeune,² ancien Consul de France, ayant résidé dans les îles ioniennes de 1781 à 1798, était par conséquent, un français avec une mission officielle, en contact avec les notables locaux.

Le Colonel Bory de Saint-Vincent³ était, quant à lui, correspondant de l'Académie des Sciences et de plusieurs sociétés savantes; il était venu au Péloponnèse et aux îles pour une mission de caractère militaire et scientifique.

Ithaque, ile décrite par les voyageurs comme "un carré long...

1. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 5e éd., Paris, A. Colin, 1982, t. 2, p. 523.

2. André-Grasset Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant; savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Sainte-Maure, Thiaqui, Céphalonie, Zante, Strophades, Cérigo et Cérigotte...*, Paris, An VIII.

3. Bory de Saint-Vincent, *Histoire et description des îles Ioniennes, depuis les temps fabuleux et héroïques jusqu'à ce jour...*, Paris 1823.

(de) circonférence d'environ dix lieues" et ayant "à-peu-près quatre lieues en longueur sur une lieue et demie dans sa plus grande largeur";⁴ "située à l'Est de Céphalonie, (elle) n'en est séparée que par un canal de deux lieues de largeur"⁵ et "d'environ sept lieues courant S.S.E. et N.N.O.",⁶ appelé "Viscardo".⁷ Dans une ligne de tremblements de terre qui inquiètent souvent la vie de ses hommes, Ithaque aurait subi moins de dommages que ses voisines Céphalonie et Sainte Maure.⁸

Pressée entre le continent hellénique et l'île de Céphalonie, Ithaque semble écrasée par l'immensité du premier, et emportée dans l'ombre de la seconde,⁹ après un passé célèbre et pesant, celui des temps d'Ulysse qui, seul, émerge des écrits de nos voyageurs. L'observateur des temps passés n'a rien perçu d'illustre ou d'éclatant dans la vie quotidienne d'Ithaque, celle qui perpétue, depuis des millénaires, la recherche d'un équilibre fondamental entre la subsistance et le nombre de la population.

Faisant partie du complexe septinsulaire de la mer Ionienne, Ithaque se situe aux confins de la grande ligne des combats, qui commence à l'Adriatique et qui finit en Tunisie, divisant la Méditerranée en deux mondes hostiles, celui d'Orient et celui d'Occident.¹⁰ Elle a ainsi subi les conséquences historiques des espaces frontaliers. Mais en même temps, placée sur la route du commerce du Levant, elle s'est insérée dans ce trafic, devenant un point naturel de contact avec ces autres civilisations qui y passèrent.¹¹ Sort contradictoire, vie pleine de contrastes et de secousses dans la longue durée.

En étudiant Ithaque dans son espace proche, son espace quotidien, on s'aperçoit que l'histoire a rendu Ithaque toujours dépendante du destin ou de la volonté de sa voisine Céphalonie, dont elle partagea le sort sous les Grecs, les Romains, sous les empereurs

4. Saint-Sauveur, *op. cit.*, t. 3, p. 1.

5. *Ibid.*

6. *Ibid.*, p. 2.

7. Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 368.

8. Saint-Sauveur, *op. cit.*, t. 3, p. 4-5.

9. *Ibid.*, p. 6; Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 210-213.

10. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles*, t. 3, *Le temps du monde*, Paris, A. Colin, 1979, p. 14.

11. F. Braudel, *La Méditerranée...*, *op. cit.*, t. 1, p. 136-138.

Grecs du temps des croisades, sous les Turcs et ensuite sous la République de Venise.¹² Sous la Sérénissime, Céphalonie lui impose son gouverneur:¹³ un noble, élu à cette charge pour un an par le conseil d'Argostoli; il avait une résidence à Ithaque où il se bornait à entretenir la tranquillité et à suivre l'instruction des affaires criminelles et civiles, dont il rendait compte au provéditeur de Céphalonie. Double dépendance et double hiérarchie! C'est sous l'inspection de ce gouverneur que les primats d'Ithaque s'assemblaient chaque année dans une église pour nommer aux charges municipales.¹⁴ Saint-Sauveur ajoute: "Quoique la place de gouverneur de Thiaqui fût peu lucrative, elle flattoit l'amour-propre des Céphaloniens, et n'étoit jamais accordée qu'à un noble qui avoit déjà occupé des premières places dans sa patrie".¹⁵ Céphalonie imposait aussi un détachement de dix à douze soldats italiens avec leur sergent, qui étaient relevés chaque mois.¹⁶ D'importance stratégique mineure dans le complexe ionien, l'île d'Ithaque, sous la domination française, ne sera garnie que de six soldats, en 1807.¹⁷

Mais la nature donna à Ithaque des armes pour se défendre en creusant, entre elle et Céphalonie, un canal profond bordé de côtes inhospitalières pour les bateaux. Canal étroit où, disait Saint-Sauveur, on ne peut pas "mouiller à cause de la grande profondeur du fond: les ancrs ne tiendroient pas et l'on seroit de plus exposé à des rafales extrêmement violentes que l'on éprouve avec tous les vents. Il ne passe guère dans ce canal que de petits bâtiments, qui attendent même, pour cette traversée, un vent favorable et bien établi".¹⁸ Ainsi, Ithaque trouve une tranquillité précieuse, et le point de contact avec le monde extérieur ne se réalise que par son seul bon mouillage: le port Vathy, à l'Est de l'île. Quel bonheur quand le bateau s'en approche, mais quelle angoisse pour le capitaine d'y entrer avec adresse quand le vent souffle du Nord-Ouest, pour pouvoir ancrer son vaisseau à ce que l'on appelait "la rade d'Ithaque", là où mouillaient les vaisseaux de guerre.¹⁹

12. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 6; Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 210-213.

13. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 9; Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 369.

14. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 9.

15. *Ibid.*

16. *Ibid.*

17. *Archives militaires du Génie*, Paris, Turquie, Art. 2/14, No 24.

18. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 2. 19. *Ibid.*, p.3.

Ithaque, c'est un port, c'est Vathy.²⁰ Et même un double port,²¹ cloisonné par une pointe de terre, où ancrèrent d'un côté les gros vaisseaux de guerre, et de l'autre, des bateaux de marchandises plus petits, de cent à cent cinquante tonneaux.

Plus loin, une source d'eau,²² qui sert à l'approvisionnement des vaisseaux, lieu de rencontre des marins, point de communication de caractère vital. Le décor essentiel d'un port actif est mis en place par la nature et l'homme, sans oublier le village de Vathy.²³ Village bâti à flanc de coteau, "village considérable dont les dernières habitations sont placées sur le rivage". Quelques cahutes de pêcheurs se trouvaient également sur le rivage du port marchand; mais plus généralement, les habitations étaient sur le haut des montagnes. Ainsi se produisait un mouvement quotidien perpétuel, un déplacement journalier des hommes entre montagne et rivage, là où restaient, bien à l'abri, les bateaux, instruments de travail. Le port, point d'aboutissement des richesses de deux mondes: celui de l'arrière-pays de l'île, et celui du monde extérieur.

L'arrière-pays: "La population totale de l'île d'Ithaque est répartie dans quatre à cinq villages..." que l'auteur ne nomme pas.²⁴ Regardons sur une carte de l'époque.²⁵ Deux villages y figurent: Vathy et Anoi (Ανωγή). On peut donc en déduire qu'ils étaient les plus vastes, considérés par le cartographe comme des agglomérations d'importance.

Partout ailleurs, le "vide"; le vide entrecoupé d'églises et de chapelles, constructions multipliées à Ithaque, à l'égal des autres îles.²⁶ Et des monastères, au nombre de quatre: celui de la madone de Catara (ἡ μονή Καθαρῶν), celui de Saint-Nicolo de Maurona (ἹΑγίως Νικολάου Μαυρώνας), le couvent de Saint-Michel Archange, enfin celui situé dans le village d'Oxoi (Ἐξωγή). Les uns anciens, détruits et reconstruits, les autres de fondation récente, œuvres de

20. Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 368.

21. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 3-4.

22. *Ibid.*, p. 3.

23. *Ibid.*, p. 3, 5.

24. *Ibid.*, p. 5.

25. *Carte de l'ingénieur-géographe français Lapie*, comprenant la Roumélie, en 16 feuilles, éditée en 1822.

26. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 6.

piété d'émigrants de retour à Ithaque après des années passées à Constantinople. Tous des monastères d'hommes, de rite grec, très pauvres, peuplés par un ou deux religieux, vivants de la charité et des aumônes des fidèles. Il n'y avait, à Ithaque, aucun monastère de femmes, aucune église ou chapelle de rite latin.²⁷ L'Église de Rome n'avait peut-être rien à gagner en s'implantant sur la "rude" Ithaque.

L'arrière-pays encore, couvert de rochers "qui mettent des entraves insurmontables à l'agriculture" et obligent les habitants à cultiver la terre à force de peines et de travail.²⁸ La première chose à gagner, c'est la subsistance, pour les insulaires. Ainsi les terrains cultivés donnaient aux insulaires, en blé et autres grains, une quantité plus que suffisante pour leur consommation. Ces blés étaient, par ailleurs, d'une qualité bien supérieure à ceux de la Morée.²⁹ Le raisin de Corinthe "environ cinq à six cents milliers pesant" par an, était de meilleure qualité que celui des autres îles.³⁰ L'huile d'olive³¹ était assez estimé et le vin³² suffisant à la consommation de l'île. A côté de nombreuses volailles comme les dindes³³ d'un grosseur remarquable, que les insulaires destinaient souvent à des présents, les protéines étaient fournies par les produits de la pêche.³⁴ Enfin, le jardinage se réduisait à une petite quantité de légumes et de fruits.³⁵

Pour subvenir à sa propre consommation, Ithaque essaya d'exploiter le maximum d'espace autour d'elle; ainsi elle occupa, à l'image d'une puissance colonisatrice, les divers écueils³⁶ avoisinants l'île. Elle les cultiva en blé et en grains pour pouvoir atteindre son autarcie en productions de subsistance, toujours précaire dans les îles. Prolongeant son espace de pâture, Ithaque occupa aussi ces écueils avec des bestiaux que l'on était obligé de retirer dans les chaleurs de l'été, n'y ayant aucune source d'eau.³⁷ La viande, produite insuffisamment dans les îles ioniennes, toujours en manque, était la préoccupation constante des insulaires. Il existait donc un mouvement saisonnier répété des hommes et des bêtes entre l'île et ces écueils, mouvement modulant la vie des hommes.

27. *Ibid.*28. *Ibid.*, p. 4.29. *Ibid.*30. *Ibid.*; Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 368.31. *Ibid.*, p. 368; Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 4.32. *Ibid.*33. *Ibid.*34. *Ibid.*35. *Ibid.*36. *Ibid.*, p. 2.37. *Ibid.*

Tournée vers le monde extérieur par son port, Ithaque semble participer avec vigueur à la compétition quotidienne entre les sept îles; celle-ci s'installe à deux niveaux: la subsistance d'abord, ensuite le gain.

Pour nourrir ses 6.000 à 7.000 habitants,³⁸ elle crée des liens privilégiés avec le continent hellénique, d'où elle retire par des lieux bien précis, —comme par Clarentza dans la Morée, ou par Preveza et Vonitza³⁹—, la viande et des grains, denrées essentielles pour la vie des septinsulaires.⁴⁰ En même temps, pour atteindre un équilibre plus sûr de sa subsistance, elle recourt à l'émigration. Émigration saisonnière de ses habitants vers le continent proche, comme travailleurs agricoles. Émigration lointaine et durable vers les maisons d'affaires de Constantinople.⁴¹

Et le gain! Le surplus de ses grains que nous avons vus d'excellente qualité, elle l'exporte à Céphalonie et à Zante, où les maisons aisées sont avides d'en faire provision.⁴² Le gain encore: c'est l'exportation de ses raisins de Corinthe⁴³ en grande quantité (250.000 livres Vénitiennes par an, soit 25.000 piastres, en 1806, selon Leake⁴⁴). Enfin, elle exporte une très petite quantité d'huile d'olive.⁴⁵

Mais ce qui rapporte le plus à Ithaque, en numéraire et en prestige, ce sont les moyens techniques qu'elle a su développer pour envahir l'espace maritime. D'abord le cabotage qui lui permet un commerce assez borné avec les côtes de Romélie, dans le canal de Sainte-Maure, dans le golfe de Lépante, avec Patras⁴⁶ et même plus loin en Morée. Le cabotage, véritable industrie d'exploitation du transport, Ithaque en fait sa fortune. Propriétaires des bateaux

38. *Ibid.*, p. 5.

39. Archives Historiques, Ministère de la Guerre, Paris, *Second Mémoire sur Ali-Pacha, et en général sur les rapports de la France avec la Turquie*, 20 Février 1809, Document No 67-80/1618.

40. Voir les tableaux d'exportations annuelles de la Grèce Continentale vers les îles ioniennes, dans F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage en Grèce*, Paris 1826, t. 2, p. 432-433.

41. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, t. 3, p. 26-27.

42. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 4.

43. *Ibid.*

44. Leake, *op. cit.*, p. 27.

45. Saint-Sauveur, *op. cit.*, p. 4.

46. Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. 368-369.

et marins d'Ithaque se livrent à un va-et-vient continu entre les côtes voisines et les diverses îles septinsulaires, rapportant à leur pays le gain de leur travail en numéraire. En outre, des natifs d'Ithaque émigrés à Constantinople, y travaillent comme importateurs de grains et de fer de la Mer Noire; ils investissent dans la construction de bateaux où ils placent des marins Ithaciens, habitués à dominer l'espace maritime.

En conclusion, on pourrait dire que, placée entre ses nécessités de subsistance et ses possibilités de gain, Ithaque essaie de trouver son équilibre économique et vital dans un espace maritime sillonné par la compétition septinsulaire. Un équilibre fragile et précaire, qui oblige ses habitants, angoissés par la volonté d'assurer leur vie du lendemain, à une lutte quotidienne. Fragilité et inquiétude qui sont perçues à la lecture de Bory de Saint-Vincent qui note: "un pays d'une nature âpre, des habitants sobres et industrieux".⁴⁷D'autant plus industrieux qu'ils arrivaient, sur ces rochers, à des productions agricoles de haute qualité. Équilibre et possibilité de gain se développent aussi lorsque l'île se tourne vers l'extérieur: cabotage aux côtes et aux îles voisines; émigrants saisonniers aux travaux agricoles du continent; émigrants lointains, commerçants ou marins au long cours.

Équilibre fragile entre subsistance et population, Ithaque fait bien partie de ce monde insulaire méditerranéen, toujours menacé de famine et obligé de se tourner vers l'extérieur, comme l'a décrit Braudel; situation multiséculaire sur laquelle se greffent des épisodes rattachés à la grande histoire: pour Ithaque, ce fut sa situation dans le groupe septinsulaire, escale indispensable sur les routes maritimes de Venise.

47. *Ibid.*, p. 368.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΙΘΑΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΔΥΟ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

(Περίληψη)

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ανακοίνωση περιορίζεται στις γραπτές μαρτυρίες δύο γάλλων περιηγητών, που εκδόθηκαν στο τέλος του 18ου και στην αρχή του 19ου αιώνα.

Παρά το γεγονός ότι το φημισμένο παρελθόν των οδυσσειακών χρόνων υπερτερεί στις περιηγητικές μαρτυρίες που περιγράφουν την Ιθάκη, κάποιες πληροφορίες διάσπαρτες στα κείμενα των περιηγητών μάς επιτρέπουν να αντιληφθούμε και να παρουσιάσουμε την καθημερινή ζωή του νησιού στο τέλος του 18ου αιώνα. Καθημερινή ζωή που βασίζεται στην ισορροπία ανάμεσα στον πληθυσμό και στους οικονομικούς πόρους του νησιού. Καθημερινή ζωή που εξισορροπείται στη μεγάλη διάρκεια από τους μηχανισμούς τους οποίους η Ιθάκη μπόρεσε να «ανακαλύψει» για να διαιωνίσει την ύπαρξή της.

Η εκμετάλλευση του αγροτικού της πλούτου —μέσα απ' το άγονο έδαφός της—, το άνοιγμά της στον εξωτερικό της περίγυρο —μέσω της ενεργού παρουσίας της στον επτανησιακό ανταγωνισμό των παράκτιων μεταφορών—, η εποχιακή και χρόνια μετανάστευση των κατοίκων της, είναι οι βασικοί παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στην ισορροπία της και στην επιβίωσή της.

Ισορροπία εύθραυστη, που κατατάσσει την Ιθάκη σ' αυτόν το νησιωτικό μεσογειακό κόσμο ο οποίος, όπως περιγράφει ο F. Braudel, είναι υποχρεωμένος να βρει τα μέσα και τους μηχανισμούς που θα τον οδηγήσουν να ανοιχτεί στον εξωτερικό κόσμο, για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του.

Ευρετήριο

- Αγγλία 15, 17
Άγιος Νικόλαος Μκυρώνας 44
Αναγέννηση 13
Ανατολή 16, 17
Αντίπαξοι 38
Ανωιάτης Δημήτρης 18
Αργοςτόλι 27
Αριστοτέλης 11
Ασία 38
Αφρική 38
Αψβούργοι 38
- Βαθύ 27
Βάκων Φραγκίσκος 13, 14, 15
Βολταίρος 13, 18
Βύρων (Μπάρον) 15, 26, 27
- Γαλλία 17, 18
Γαλλική Επανάσταση 16
Γενεύη 14
- δρομολόγια περιηγητών 17
Δύση 17
δυτικές κυβερνήσεις 14
- Ελλάδα 16, 17, 27
έμποροι 14
Εξωγή 44
Ευρώπη (-αίοι) 13, 17
- Ζάκυνθος 27, 38
- Ηθική 11
«ημερολόγιο» περιηγητή 13
Ηρόδοτος 16
- ιεραπόστολοι 14
Ιθάκη (-ίταιοι) 9, 16, 18, 26, 27, 28, 29,
48· περιηγητική βιβλιογραφία Ιθάκης
18
Ινδίες 17
Ιταλία 17
- Καβάφης 15, 16
- Καθαρών μονή (Catara) 44
Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών 9, 10, 20
Κεφαλλονιά 27
Κίνα 17
Κολοκοτρώνης 27
Κορινθιακός κάλπος 38
Κόρινθος 38
- Λευκάδα 38
Λογική 11
Λονδίνο 18
- Μελά Έβη 18
Μέρες καλοκαιριού στην Ιθάκη 38
Μεσόγειος 38
Μεσολόγγι 27
Μοριάς 27
Μπάρον βλ. Βύρων
- Ναπολέοντειοι πόλεμοι 16
ναυτικοί 14
- Οδυσσέας 9, 10, 18
Οδύσσεια 39
Οδύσσεια Παθών 10
Όργανο 11
Ο συναισθηματικός ταξιδιώτης 15
- περιηγητική φιλολογία 9, 10, 17
περιηγητισμός της φυγής 16
Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 10
Παλαιμάς 16
Παξοί 38
Πάργα 38
Πάτρα 27
Περσία 17
Πράγα 38
- Ρούμελη 27
- Σαββίδης Γιώργος 18
Σαντορίνη 38

EYPETHPIO

Σολωμός 27
στρατιωτικοί 14
Σωκράτης 10

Τουρκία 17

Académie des Sciences 41
Achilles 26
Adriatique 42
Afales 37, 38
Afrika 30
Aites 37
Akrotiri Rachi 37
Alicant 21
Ali-Pacha 46
Analipsi 37
Andri 37, 38
Anoi (Ανωγή) 44
Anoyi Vuno 37
Archäologischen Plaudereien und Geschichtlichen Winke 35
Archives Historiques, Ministère de la Guerre 46
Archives militaires du Génie 43
Argostoli 21, 25, 43
Arkudi 36
Asien 30
Asteri 36
Athen 33
Atlantik 31
Ayos Elias 38
Ayos Ioannis 37, 38
Ayos Konstantinos 37

Bad Ischl 31
Baudelaire 15, 16
Beitrag zum Homerischen Ithaka 30
Boro 37
Braudel F. 44, 42, 47, 48
Briton 21
Brosses, de- 16
Browne Hamilton (Χάμλτον Μπράουν) 22, 23, 24, 27
Bruno 22
Byron and Greek Love 25

Cantabrigian 24
Catara (μονή Καθαρών) 44
Céphonie (-nia) 18, 19, 22, 24, 25, 42, 43, 46
Chalandritsanos, family 25
Chalandritsanos Lukas 25

Τροία 27

Χαλανδριτσάνος Λουκάς 27
Χαλανδριτσάνου, γήρα 27
Χειμωνιάτικες μέρες στην Ιθάκη 38

Clarentza 46
Constantinople 45, 46, 47
Corfou (Corfu) 19, 23
Corinthe 45, 46
Crompton Louis 25

Deutschland 30
Die Balearn 30, 36
Die Blätter aus Abbazia 36
Die Karawanenstrasse von Aegypten nach Syrien 36
Die liparischen Inseln 36
Die Serben an der Adria 36
Dimaras K. 30
Dodds Muriel 14
Don Juan (Δον Ζουάν) 21, 26
Dörpfeld W. 35, 39
Dutens (Du Temps) Λουδοβίκος 18

Einsiedler von Mallorca 31
Élien 19
Elliniko, Sto 37
Église de Rome 45
European 23

Falcieri Tita 22
Fletcher William 22
Florenz 30
«Fountain of Arethusa» 22, 23
France 41, 46
Frankreich 30
Frikes 37, 38
Furno 37

Gamba (Γαμπτα) 22, 23, 24, 27
Gennadeios Bibliothek 30
Guiccioli Teresa 22
Greece (Greek -Greecs) 21, 23, 24, 25, 33, 42, 46

Hobartown oder Sommerfrische in den Antipoden 36
Habsburger unter sich 31
Habsburgischen 29

EYPETHPIO

- Habsburg-Lothringen Houses 31
 Haidee 21
Helgoland 36
 Herriot Εδουάρδος 17
 Hobhouse John Cam (Χόμπερτζουζ) 22, 27
 Homeric pilgrimage 24
 Homers 35
- Iles ioniennes 41, 46
 Indies West 23
 Ionienne mer 42
 Italians (Italien) 22, 31, 43
 Ithaca (Ithaka – Ithaque – Ithaciens –
 Theachi – Thiaki) 18, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 25, 26, 29, 33, 34, 35, 36, 41,
 42, 43, 44, 45, 46, 47
- Jachtreise in den Syrten* 36
- Kaiservilla 31
 Kako Langadi 37
 Kalivia 37
 Kanelato 37
 Karavati 37
 Karnavas 37
 Kavellaris 38
 Kioni 37, 38
 Knox, Capt. 22, 23
 Kolokotronis 25
 Kunovato 37
 Kyriazis Damianos 30
- Lambros 21
 Leake 46
 Leopold II von Toscana 30, 31
 Lépante 46
 Leukas 35
 Levant 21, 42
 Levki 37
Levkosia, die Hauptstadt von Zypern
 30, 36
 L'Odyssee
Los Angeles von Südkalifornien 36
 Lewis Benjamin 22
 Longford Elizabeth 22
Love and Death 25
*Ludwig Salvator als Forscher des Mit-
 telmeers* 30
- Maid of Athens 22
 Marathia 37
 Marathon 22
 Marchand Leslie 22, 25
- Marmaka 37
 Mavrokota 34
 Mavronas 37, 38
 Méditerranée 42
 Megali Rachi 37
Memoires d'un voyageur qui se repose
 18
 Mer Noire 47
 Merovigli 37
 Metaxata 22
 Meyers 29
 Missolonghi 25
Missolonghi Manuscript 26
 Mitsialis Anastasios 30
 Moore Langley Doris 24
 Morea (Morée) 25, 45, 46
 Munda 37
- Naxos 33
 Neapel 32
 Neriton (Nérite) 19, 36
- Occident 42
 Odyssee 20, 30, 35
 Odysseus 20, 21, 23, 26, 35, 36
 Orient 42
 Österreich 31
 Oxoi (Oxoyi – Εξωγή) 37, 44
- Panaya Eleussa 37
 Panaya Kathara 37
 Patras 25, 33, 46
 Pavlatos Nikolaos 30
Paxos und Antiparos 30, 36
 Péloponnèse 41
 Pénélope 19
 Perachorio 37
 Perapigadi 37, 38
 Persian 21
 Petalata 37
 Piso Aitos 37, 38
 Pitti Palazzo 30
 Polis 37, 38
 Polyktorion 33
 Pouqueville F.C.H.L. 546
 Prag 29
 Prevesa 46
 Prokosch Frederick 26
- Recollections* 24
 rite latine 45· rite grec 45
 Romains 42
 Romélie 46
 Rousseau J.-J. (Ρουσό) 14, 15
- Saint Euphemia 22

EYPETHPIO

- Saint Maure 42, 46
 Saint-Nicolo de Maurona ('Αγιος Νικόλαος Μαρωνιάς) 44
 Saint-Sauveur, André-Grasset 41, 42, 43, 44, 45, 46
 Saint-Vincent, Bory de 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47
 «School of Homer» 22, 24
 Schloss Brandeis 31
 Skino 37, 38
 Smith Thomas (Σμιθ Τόμας) 23, 27
Sommertage auf Ithaka 29, 30, 37
 Stavros 37
 Sterne L. (Στέρν Λαυρέντιος) 15
 Strongili 37
 Südamerika 30
- Taxiarchis 37
 Tempé, vallée de- 19
The Late Lord Byron 24
 Tour 18
 Toscana 31
 Trelawny (Τρελόνις) 22, 23, 24, 27
 Troad 22
 Troy 23, 24
- Tschechoslowakei 31
 Tunisie 42
 Turquie (Turks) 25, 43, 46
- Ulysse 19, 22, 42· Ulysses' Stronghold 22
U'm die Welt ohne zu wollen 36
- Vathy 22, 34, 37, 43, 44
 Venise (Vénitiens) 19, 43, 47
 «Viscardo» 42
 Vonitza 46
 Vunos 37
- Weissensteiner Friedrich 31, 32, 38
 Wien 29
Wintertage auf Ithaka 29, 30, 32, 35, 37
 Woerl Leo 30
 Wölfling Leopold 31
- Zante 46
Zante 30, 37

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΡΙΗΓΗΤ
ΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ Τ
ΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙ
Ο ΤΟΥ 1990 ΣΤΟ ΤΥΠΟ
ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΣΗΥΡΟ
Υ ΔΕΝΗ ΜΕ ΓΕΝΙΚΗ Ε
ΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΧΗ
Σ ΠΑΤ-ΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟ
ΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡ
ΑΦΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ Κ
ΑΤΕΡΙΝΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

MD0006131781

ISBN 960-85093-0-0
ISSN 1105-3135